АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЙҸАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1954

АЗӘРБАЙҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү бурахылыш

15628

М. Ф. АХУНДОВ адына
Азәрбайҹан Республика
Ушаг Китабханасы
Сах. №

„Азәрбайҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1954

МҮНДӘРӘЧӘ

Проф. **А. М. Ревякин**—Әдәбийят вә һәят . сәһ. 3

С. Гасымов—Чүмлә үзвләринин тәдриси тәчрүбәсиндән . . . 19

Н. Исмайылзадә—«Хитаб» мөвзуунун тәдриси һаггында . . . 25

К. Гулиева—Садә чүмләнин синтактик тәһлили 30

Ю. Зейналов—I—IV синифләрдә имла 34

Ифадә мәтнләри 79

З. Сәмәдов—X синфин «Совет әдәбийяты» дәрслийи һаггында . 93

Редакторлар: **Ә. Дәмирчизадә, М. Асланов.**

Корректор: **И. Фәрәчуллаев.**

Проф. А. И. РЕВЯКИН

ӘДӘБИЙЯТ ВӘ ҺӘЯТ

1.

Бәдии әдәбийят ичтимаи шүурун хүсуси (образлы) формасыдыр.

Ичтимаи шүурун формасы олан бәдии әдәбийят реал варлығы, чәмиййәти вә тәбиәти экс этдирир.

Бәдии әдәбийятын об'екти, өзүнә мәхсус бүтөв вә конкрет һалында ичтимаи һәятдыр. Инсан, она хас олан бүтүн мүхтәлиф интересләр, әлагәләр вә мүнасибәтләрлә бәдии әдәбийятын диггәт мәркәзиндә дурур.

Бәдии әдәбийят реал һәятын һадисәләрини тәсвир эдиркән бу һәята мәхсус об'ектив ганунауйғунлуглары бу вә я башга дәрәчәдә, бу вә я башга шәкилдә ин'икас этдирир.

В. И. Ленин реал һәятын ганунауйғунлугларыны характеризә эдәрәк языр: «...Айрыча шей, һадисә үмумийә доғру апаран әлагәдән кәнарда мөвчуд дейилдир. Үмуми һадисә ялныз айрыча һадисәдә, онун васитәсилә мөвчуддур. Һәр бир айрыча һадисә (нечә олурса-олсун) үмумидир. Һәр бир үмуми һадисә айрыча һадисәнин һиссәчийи вә я чәһәти, яхуд маһиййәтидир. Һәр бир үмуми һадисә бүтүн айры-айры предметләри ялныз тәхмини олараг әһатә эдир. Һәр бир айрыча һадисә үмумийә гейри-там һалда дахил олур вә с.».

Айрыча шей, һадисә үмумийә доғру апаран бу вә я башга әлагәдән кәнарда мөвчуд олмадығы үчүн реалист сәнәткар, һәтта һәр һансы фәрди бир һадисәни тәсвир этдикдә белә, һәмин һадисәләр групуна хас олан үмуми чәһәтләри дә бу вә я башга дәрәчәдә көстәрмиш, чанландырмыш олур. Мәсәлән, реалист язычы мүәййән синифдән вә мүәййән тарихи дөврдән олан айрыча бир адамы тәсвир этдийи заман һәмин синфин вә дөврүн адамларына аид олан үмуми хассәләри дә аз я чох дәрәчәдә тәсвир этмиш олачагдыр. Реалист язычыларын әсәрләриндәки айры-айры, тәк-тәк адамларын вә һадисәләрин тәс-

виринда һәмишә реал һәятын үмуми чәһәтләри, об'ектив гануназйғунлуглары бу вә я башга дәрәчәдә өзүнү көстәрир.

Әдәбийяты өйрәндикдә биз айдын көрүрүк ки, дүня реалист әдәбийятынын ән яхшы язычылары шүурлу сурәтдә фәрди вә хүсуси чәһәтләри дейил, мүәййән тарихи дөврүн ичтимаи һадисәләри үчүн типик олан үмуми, тә'йинэдичи чәһәтләри тәсвир этмәйә чалышырдылар.

Реалист бәдии әдәбийят һәгиги варлығы ин'икас этдирәрәк, мүхтәлиф дөврләрдән вә халглардан олан инсан характерләринин дәрин типик образларыны яратмышдыр. Бу образлар һәяты, онун ән мүрәккәб вә мүһүм әлагәләрини вә мүнасибәтләрини өйрәнмәк үчүн бир васитә ролуну ойнамышлар вә ойнайырлар, бу образлар сөзүн әсл мә'насында һәят дәрслийидирләр. Марксизм-ленинизмин баниләри дәфәләрлә көстәрмишләр ки, бәдии әдәбийят вә онун типик образлары һәяты дәрк этмәк үчүн мүһүм мәнбәдирләр. Мәсәлән, Маркс 1854-чү илдә язмышдыр ки, онун дөврүндә Инкилтәрәдә олан көзәл романчылар мәктәби «бир ердә көтүрүлмүш бүтүн сиясәтчиләрин, публисистләрин вә моралистләрин көстәрдикләриндән даһа чох сияси вә ичтимаи һәгигәтләри» ачыб дүняя көстәрмишдир.

Энкелс язмышдыр ки, Балзак өз «Бәшәри комедия»сында франсыз чәмиййәтинин ән көзәл реалист тарихини вермишдир вә о—Энкелс «...һәтта игтисади деталлар (тәфәррүат) мә'насында (мәсәлән, һәрәкәт этдирилән вә сабит әмлакын ингилабдан сонра енидән бөлүшдүрүлмәси һаггында) о дөврүн бүтүн мүтәхәссис-тарихчиләринин, игтисадчыларынын китабларында олдуғундан даһа чох» мә'луматы бу әсәрләрдән алмышдыр.

Ленин Некрасовун вә Салтыков-Шедринин мүһүм ролуну мәһз бунда көрүрдү ки, онлар «...рус чәмиййәтинә тәһкимчи мүлкәдарын сәлигәли вә бәзәк-дүзәкли элмлилийи пәрдәси алтында онун йыртычы мәнафеини көрмәйи өйрәдирдиләр, бу кими адамларын риякарлығы вә вичдансызлығына гаршы нифрәт бәсләмәйи өйрәдирдиләр...»

2.

Тәкчә бәдии әсәрләр дейил, бу әсәрләри яраданларын өзләри дә «тәсдиг» эдирләр ки, бәдии әдәбийятын мәзмуну ичтимаи һәятын бу вә я башга дәрәчәдә үмумиләшдирилмиш, типикләшдирилмиш һадисәләри тәшкил эдир.

Гогол языр: «Мән һеч бир заман садәчә сурәтини чыхармаг мә'насында портрет чәкмәмишәм. Мән портрети **яратмышам**, лакин ону тәхәййүл сайәсиндә дейил, мүһакимә сайәсиндә яратмышам. Мән өз мүһакимәмдә нә гәдәр чох шей гәбул эдирдимсә, яратдығым портрет о гәдәр дүзкүн чыхырды».

Гончаров һәяты дәрк этмәк үчүн сөз сәнәткарынын әлиндә олан спесифик васитәләри көстәрәрәк язырды: «Тәбиәт чох күчлү вә орижиналдыр, буна көрә ону бүтүнлүклә көтүрмәк, онун өз гүввәләри илә онун өзүнә үстүн кәлмәк вә билаваситә онунла янашы дурмаг мүмкүн дейилдир; о табе олмур. Онун өзүнүн чох гүдрәтли васитәләри вар. Онун әксини билаваситә чәксәк мискин, зәиф бир сурәт алынар. Тәбиәт она ялныз ярадычылыг фантазиясы йолу илә яхынлашмаға ичазә верир.

Белә олмасайды, сәнәткар олмаг чох асан оларды...».

Салтыков-Шедрин көстәрмишдир ки, «мүәййән һадисәни баша дүшмәк өзү һәмин һадисәни үмумиләшдирмәк демәкдир...». Шедрин язычынын үмумиләшдирмәдән вә типикләшдирмәдән әсәр яратмасыны тәсәввүр эдә билмирди.

Л. Н. Толстой Андрей Болконскинин реал прототипи (йә'ни, бу образын һәятда кимдән көтүрүлдүйү) һаггында суала чаваб верәрәк, демишдир: «Шәхсиййәтләри тәсвир эдән вә я мемуарлар (хатирәләр) язан язычынын дейил, роман язан язычынын вердийи бүтүн сималар кими, Андрей Болконски дә һеч бир кәс дейилдир. Мәним бүтүн әмәйим портрети көчүрмәкдән, сорушуб-ахтарыб өйрәнмәкдән вә ядда сахламагдан ибарәт олсайды, мән өз әсәрләрими чап этдирмәкдән чәкинәр вә утанардым».

Бу о демәк дейил ки, Л. Толстой натурадан истифадә этмирди, өз тәсвирләриндә таныдығы тәк-тәк адамлары әсас көтүрмүрдү, әксинә о һәмишә бунлары башга адамлар үзәриндә дә апардығы мүшаһидәләрин материалы илә зәнкинләшдирирди.

Толстой демишдир: «Мән чох вахт натурадан язырам. Әввәлләр, һәтта гаралама языларында гәһрәманларын әсл фамилияларыны гейд эдирдим ки, истифадә этдийим симаны даһа айдын тәсәввүрүмә кәтирим. Ялныз һекайәни ишләйиб гуртаранда фамилиялары дәйиширдим...

Лакин мәним фикримчә ялныз бир адамын натурасына бахыб яратсаг, бу һеч дә типик олмаз—фәрди, мүстәсна вә марагсыз бир шей алынар... Мәһз бирисинин әсас характер хүсусиййәтләрини көтүрмәк вә мүшаһидә эдилмиш башга

адамларын характер хүсусиййәтләрини бунлара әлавә эдиб тамамламаг лазымдыр... О заман бу типик олачагдыр. Мүәййән бир тип яратмаг үчүн бир чох эйни характерли адамлары мүшаһидә этмәк лазымдыр».

Һәят һадисәләрини, онларын мәзмунуну сечмәк вә үмумиләшдирмәк йолу илә тәсвир этмәк һаггында бир чох совет язычылары да гиймәтли фикирләр сөйләмишләр.

Нүмунә үчүн М. Горкинин «Фома Гордеев» романыны көтүрәк.

Бу романын XIX әсрдә Волга бою рус тачирләринин нүмайәндәләри олан әсас гәһрәманлары өз конкрет дуйғу вә дүшүнчәләри илә сон дәрәчә чанлы тәсвир эдилмишләр.

Лакин бу гәһрәманларын фәрди реал прототипләри йохдур. М. Горкинин тәсвир этдийи һәятда бу вә я башга дәрәчәдә «Фома Гордеев» романынын персонажларыны хатырладан хейли адам вар иди, лакин бу персонажларын паспортлу орижиналлары йох иди.

М. Горки язмышдыр: «Мән, һсихоложи чәһәтдән тәсвир этдийим Маякин кими адама һәятда раст кәлмәмишәм».

Горки психоложи чәһәтдән өз әсәриндә тәсвир этдийи Фома Гордеев вә романын башга персонажлары кими адамлара да һәятда тәсадүф этмәмишдир.

Чанлы адамларын заһири вә дахили симасынын, мүәййән ичтимаи-игтисади шәраитдәки һәят йолунун тамлығыны вә конкретлийини парлаг әкс этдирән бу персонажлар механики көчүрүлмүш сурәтләр дейилләр, мөвчуд олан варлығын фотошәкил кими дәгиг ин'икасы дейилләр. Горкинин романынын мәзмуну реал һәятын билаваситә, натурал тәчәссүмүнү чанландырмагдан ибарәт дейилдир.

Горки өз әсәриндә иштирак эдән шәхсләри ярадыркән сечмә, үмумиләшдирмә, типикләшдирмә васитәләриндән истифадә этмишдир.

Горки язмышдыр: «Фома Гордееви язмаг үчүн мән өз һәятындан вә аталарынын ишиндән разы галмаян онларла тачир оғулларыны көрмәли идим; онлар думанлы шәкилдә һисс эдирдиләр ки, бу екнәсәг «тагәтдән салан йохсул һәятда» мә'на供 аздыр... Фома Гордеевин кирвәси Маякин дә хырда чизкиләрдән, «дилләрә дүшмүш нүмунәләрдән» ярадылмышдыр».

«Пешә һаггында сөһбәтләр»индә М. Горки тачирләр үзәриндә апардығы мүшаһидәләри әтрафлы нағыл этмишдир. Яков Маякин вә «Фома Гордеев» романынын башга образлары мәһз Горкинин диггәтлә өйрәндийи бу тачирләрин үмумиләшдирилмиш тәсвиридир.

«Фома Гордеев» романынын образларыны яратдығы заман М. Горкинин апардығы мүшаһидәләр, сечмә вә үмумиләшдирмә ишләри онун башга әсәрләри үчүн дә типикдир. Горкинин бүтүн ярадычылығы исә тәрәггипәрвәр реалист бәдии әдәбиййатын маһиййәтини парлаг сурәтдә ифадә эдир.

Горкинин ардынча А. Н. Толстой да инчәсәнәтин әсас вәзифәсини «бөйүк инсанын» тәсвир эдилмәсиндә, «т и п» ярадылмасында көрүр.

Реал прототип проблеми бир чох тәдгигатчылары мәшғул этмишдир. Бәдии образларын реал прототипләри һаггында бөйүк әдәбиййат вардыр. Лакин бәдии тәсвирләрин тәк-тәк реал прототипләрлә гаршылыглы әлагәсини ән гызғын шәкилдә мүдафиә эдәнләр белә, өз тәһлилләриндә өз мүддәаларыны пуча чыхаран бу һәгигәтләри демәйә мәчбур олурлар ки, бәдии образ вә реал прототип эйни шей дейилләр, бәдии образда реал прототип ярадычы сурәтдә дәйишмиш олур вә с.

Дүня әдәбиййатынын ән бөйүк әсәрләринин әсас гәһрәманларыны ардычыл сурәтдә мәһдудлашдырыб—тәк-тәк реал прототипләрин маһиййәти сәвиййәсинә эндирмәк чәһдләри зәрәрлидир.

Садәләвһ-реалистчәсинә баша дүшүлән реал прототипи мүдафиә этмәк өз маһиййәти э'тибарилә элмә зиддир. Бу бәдии әдәбиййатын идрак вә мәфкурә тәрбийәси әһәмиййәтини азалтмаға, мәһдудлашдырмаға апарыб чыхарарды. Бәдии образда һәтта бу вә я башга чәһәтдән чох көзәл олан шәхсиййәтин верилмәси әдәбиййатын әһәмиййәтини бәдии тәрчүмейиһаллар силсиләсинә чевирир, һалбуки бәдии әдәбиййат, ичтимаи просеси онун типик характерләриндә вә һадисәләриндә ачыб көстәрмәлидир. Әсл сөз усталары бир гайда олараг, өз әсәрләринин гәһрәманларыны ярадыркән һәятын тәк-тәк шәхсләрини көтүрмәклә өзләрини мәһдудлашдырмамышлар вә мәһдудлашдырмырлар. Мәһз буна көрә М. Горки сәнәткарын персонажлар вә характерләр яратмаг ишини нәзәри чәһәтдән дүшүнәрәк, язмышдыр:

«Сәнәткар һәятын тәкрар олунан һадисәләрини үмумиләшдирмәк—типикләшдирмәк габилиййәтинә малик олмалыдыр».

Горки бәдии үмумиләшдирмә просесини белә изаһ эдир: «Сөз ярадычылығы сәнәти, характерләр вә «типләр» яратмаг сәнәти тәхәййүл, һәр шейи фикирләшиб тапмаг фәрасәти, «уйдурма» тәләб эдир. Таныдығы дуканчыны, мә'муру,

фәһләни тәсвир этмәклә әдәбийятчы мәһз бир адамын аз я чох дәрәчәдә мүвәффәгиййәтли фото шәклини яратмыш олачагдыр, лакин бу ялныз ичтимаи-тәрбийә әһәмиййәтини итирмиш фотошәкил олараг галачагдыр вә бизим инсан һаггында, һәят һаггында билийимизи кенишләндирмәк, дәринләшдирмәк үчүн демәк олар ки, һеч бир шей вермәйәчәкдир.

Лакин язычы ийирми-әлли, йүз дүканчынын, мә'мурун, фәһләнин һәр бириндән ән характер синфи хүсусиййәтләри, адәтләри, зөвгләри, һәрәкәтләри, э'тигадлары, нитг тәрзини вә саирләри айырыб бир дүканчынын, мә'мурун, фәһләнин симасында бирләшдирсә, бу Үсулла «тип» яратмыш олар—бу инчәсәнәт олар».

Үмумиләшдирмә, типикләшдирмә реалист әдәбийятын ән мүһүм хүсусиййәтидир вә әдәбийятын ичтимаи-эстетик ролуну тә'йин эдир. Бәдии әдәбийятын образлары нә гәдәр типик олурларса, бу әдәбийятын идрак әһәмиййәти о гәдәр артыг олур, онун охучулара көстәрдийи бәдии тә'сир о гәдәр гүввәтли олур.

3.

Реал варлығын типик характерләри вә һадисәләри бәдии әдәбийятын типик образларында өз әксләрини тапырлар. Лакин ядда сахламаг лазымдыр ки, реал варлыгда олан типик характер (я һадисә) илә әдәбийятда олан типик характер (я һадисә) өз ифадә формасы э'тибарилә эйни шей дейилләр.

Әдәби-бәдии образлар реал һәятдакы типик инсанларын, һадисәләрин вә фактларын фото сурәтләри дейилләр.

Әдәбийятдакы типик шей һәятын ганунауйғунлугларынын ин'икасыдыр, лакин пассив, механики ин'икасы дейил, актив—фәал ин'икасыдыр. Ин'икасын фәаллығы әкс олунан характерин (я һадисәнин) конкрет-тарихи вә ичтимаи маһиййәтдә гавранылмасындан вә үмумиләшдирилмәсиндән ибарәтдир.

Реал һәятын ганунауйғунлугларыны әкс этдирән язычы мүхтәлиф үмумиләшдирмә үсулларындан истифадә эдә биләр.

Әсас э'тибарилә реалист әдәбийятда тәтбиг эдилән һеч олмаса башлыча үмумиләшдирмә үсулларыны көстәрәк:

Язычы мүәййән синфин онлар вә йүзләрлә нүмайәндәсини өйрәнмәк әсасында, йә'ни бир чох реал адамларда (пәракәндә һалда) олан хүсусиййәтләри, әламәтләри, хасиййәтләри топламаг вә үмумиләшдирмәк йолу илә топлайычы образлар ярада биләр.

Чернышевски инсанлары тәсвир этмәйин бу йолуну характеризә эдәрәк язмышдыр: «Адәтән дейирләр: шаир бир

чох чанлы фәрди шәхсләри мүшаһидә эдир; бунларын һеч бири там тип ола билмәз; лакин шаир һисс эдир ки, бунларын һәр бириндә үмуми, типик хүсусиййәтләр вардыр; о, бүтүн хүсуси чәһәтләри кәнара атыр, мүхтәлиф адамларда пәракәндә һалда олан, хүсусиййәтләри там бир бәдии вәһдәт һалында бирләшдирир вә беләликлә, һәгиги характерләрин квинт-эссенсиясы (чөвһәри) адландырыла билән характер ярадыр».

Бир ичтимаи групун, бир синфин адамларында пәракәндә һалда олан типик хүсусиййәтләри топламаг вә бирләшдирмәк йолу илә Гончаровун «Ади әһвалат» романында Адуевләр, «Обломов» романында Обломов, М. Горкинин «Фома Гордеев» романында Маякин вә Фома Гордеев, С. Бабаевскинин «Гызыл улдузлу гәһрәман» романында Серкей Тутаринов образлары ярадылмышдыр.

Гончаров языр: «Мән «Ади әһвалаты» языркән, әлбәттә, өзүмү дә, өзүмә бәнзәр бир чохларыны да—эвдә, яхуд университетдә охумуш, узаг вә сакит ерләрдә меһрибан аналарынын ганады алтында яшамыш, сонра бу нәвазишдән, доғма эвдән көз яшлары илә айрылыб сәс-күйлә йола салынан («Ади әһвалатын» илк фәсилләриндә олдуғу кими) вә әсас фәалиййәт мейданына, Петербурга кәлән бир чохларыны да нәзәрдә тутмушам».

Һәмин романын персонажларындан бири олан Наденканын сонракы талеи һаггында суаллара чаваб верәрәк, Гончаров демишдир ки, о, буну билмир, чүнки топланмыш, үмумиләшдирилмиш образы тәсвир этмишдир. Гончаров языр: «Мән Наденканы дейил, мә'лум бир моментдә о дөврдәки мүәййән даирәдән олан рус гызыны тәсвир эдирдим. Мән өзүм һеч бир тәк Наденканы шәхсән танымырдым вә яхуд бир чох Наденка таныйырдым».

Язычы башга йол да сечә биләр: о, йүзләрлә адам ичәрисиндән ән типик характер сечиб буну өз ярадачағы образ үчүн әсас көтүрә биләр. Б. Полевой, Мерес'ев образыны мәһз бу йолла яратмышдыр. Туркеневин «Овчунун гейдләри» әсәриндәки вә бир сыра романларындакы («Әрәфә», «Аталар вә оғуллар») образлар да мәһз бу йолла ярадылмышдыр.

Туркенев өзүнүн образлар яратмаг методуну характеризә эдәрәк язмышдыр: «Сәрбәст ихтирачылыг бачарығына чох да малик олмадығым үчүн, мән һәмишә үзәриндә инамла аддымлая биләчәйим мүәййән зәминә эһтияч дуймушам. «Аталар вә оғуллар»да да эйнилә бу чүр олду; әсәрин әсас фигурасы олан Базаров үчүн әсас олараг мәни һейрәтә салмыш

кәнч бир әјаләт һакиминин шәхсиијјәтини көтүрмүшдүм (о 1860-чы илә аз галмыш вәфат этди). Бу көзәл адамда, мәним нәзәримчә, о заман еничә доғулан, һәлә тәзә етишән, сонралар ниһилизм ады алмыш бир енилик өз тәчәссүмүнү тапмышды».

Бир чох һалларда реал шәхсин типик маһиијјәти о гәдәр долғун вә габарыг тәзаһүр эдир ки, бу шәхс нәинки бәдии образын әсасы олур, һәтта онун еканә вә һәр шеји эһатә эдичи мәнбәинә чеврилир.

Чапаев, мәсәлән, белә образдыр. Д. Фурманов јазыр: «Онун варлығында о заманкы јарым партизан гошунларынын әсас хүсусиијјәтләри—һәдсиз гочаглығы, гәтиијјәти вә давамлылығы, гачылмаз амансызлығы вә сәрт адәтләри топланмыш вә күзкүдә олдуғу кими, экс олунмушдур... «Өз» дөјүшчүләринин һәлә камилләшмәмиш вә гәһрәман күтләсини о өз варлығында бир чохларындан д о л ғ у н тәчәссүм этдирирди... Чапаев халгын гәлбиндә јашајыр вә узун мүддәт јашајачагдыр, чүнки о һәмин мүһитин доғма оғлудур вә бунунла бәрабәр, өз силаһдашларынын башга фәргләриндә, башга характерләрдә пәракәндә һалында олан хүсусиијјәтләри һејрәтамиз дәрәчәдә өзүндә бирләшдирирди».

Павлик Морозов, Зоја Космодемјанская вә Олег Кошевој кими образлар дәрин типик ичтимаи характерләрдир.

Белински һәјатда ајдын көрүнән габарыг типик характерләрин вә һадисәләрин олдуғуну гејд эдәрәк јазмышдыр: «... Һәјатда бә'зән элә һадисәләр олур ки, бунлары олдуғу кими кағыза көчүртсәк, бунларда бәдии ујдурманын бүтүн әламәтләри тапылар».

Чернышевски дә бу фикри инкишаф этдирәрәк јазмышдыр ки, һәгиги шәхс «өз фәрди һалында белә, үмуми әһәмиијјәтә маликдир». Чернышевски һәтта белә һесаб эдирди ки, бәдии образ јарадыркән јазычы чох вахт аз-чох типик олан мүәјјән бир шәхсә әсасланыр.

Ејни бир јазычыда, ејни бир бәдии әсәрдә, мәсәлән—Л. Толстојун «Һәрб вә сүлһ» романында һәм мүәјјән реал прототипләрә архаланан, һәм дә бир чох адамларын синтези әсасында јарадылан персонажлар ола биләр.

Л. Толстој јазмышдыр: «Мәндә чанлы адамлардан чәкилмиш вә чәкилмәмиш шәхсләр вардыр».

Инсан характерләрини, һәјат һадисәләрини тәсвир эдән кечмиш вә индики јазычылар бу вә ја башга дәрәчәдә өз психоложи вә һәјат тәчрүбәләриндән дә истифадә эдирләр. (Чернышевскинин «Пролог» романында Волкин, Л. Толстојун «Анна Каренина» романында Левин вә Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романында Павел Корчакин образларыны мүгајисә эдин).

Чернышевски јазмышдыр: «Сүбут үчүн сајсыз-һесабсыз әсәрләри хатырладаг ки, бунларда әсас иштирак эдән шәхс мүәллифин өзүнүн аз-чох дүзкүн портретидир (мәсәлән, Фауст, Бајронун гәһрәманлары, Ленски, Онекин, Печорин)...».

Јазычынын шәхси тәчрүбәси мүәјјән ичтимаи тәбәгә үчүн нә гәдәр типик олурса, бу ичтимаи тәбәгә нә гәдәр үмуми маһиијјәт дашыјырса, о гәдәр бөјүк олур. М. Горки чох һаглы олараг јазмышдыр ки, «әдәбиијатын ичтимаи тәчрүбәси нә гәдәр кенишдирсә, онун нөгтеји-нәзәри о гәдәр јүксәкдир, онун зеһни көрүш даирәси о гәдәр кенишдир, о ер үзүндә нәјин нә илә тәмаса кәлдијини вә бу јахынлашмаларын, тәмасларын гаршылыглы әлагәсинин нечә олдуғуну о гәдәр ајдын көрүр».

Һәјатда аз ја чох дәрәчәдә типик характерләрин олмасы бәдии тәсвирин бу вә ја башга фәрди шәхсдән аз ја чох асылылығыны шәртләндирир. Лакин чох вахт, әсас э'тибарилә, бәдии тәсвир мүәјјән шәхсин ејни олмур. Базаров (Тургеневин «Аталар вә оғуллар»ында), Вера Павловна (Чернышевскинин «Нә этмәли» романында), Павел Власов вә Ниловна (М. Горкинин «Ана» романында) өз реал прототипләриндән хејли кенишдирләр.

Һәјаты мисилсиз сурәтдә дәјишдирмәси илә фәргләнән совет һәгигәти бәшәриијјәт тарихиндә илк дәфә реаллығын вә әмәли сурәтдә еринә етирилән арзунун, хәјалын вәһдәтини, бирлијини тә'мин эдир. Бу, дөврүн мүһүм хүсусиијјәтләрини күтләви бир һал кими парлаг сурәтдә ифадә эдән бөјүк вә там, камил шәхсиијјәтләрин инкишафыны тә'јин эдир.

Сосјализм һәјатынын өзүнә мәхсус хүсусиијјәтләри совет әдәбиијјатынын сон дәрәчә фактик олмасыны, онун мүсбәт персонажларынын реал адамларла үзви әлагәсини тә'мин этмишдир.

Совет әдәбиијјатынын характер хүсусиијјәти бундадыр ки, бир чох һалларда онун мүсбәт гәһрәманларынын реал прототипләри олур, бунларын архасында һәјатын һәгиги гәһрәманлары дурурлар. Мәсәлән, Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романынын вә Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест»инин гәһрәманлары мәһз беләдирләр.

Лакин бу һалларын өзүндә дә Павел Корчакинин вә Мерес'евин тәсвири Николај Островски илә вә Марес'евлә ејниијјәт тәшкил этмир.

Павел Корчакини комсомолчу Николай Островски илә эйниләшдирән тәнгидчиләр сәһв эдирдиләр.

ҮИК(б)П Сочи шәһәр комитәси бүросунун ичласында чыхыш эдәркән Н. Островски демишдир: «Мән бу мәсәләнин үзәриндә даянмағы зәрури һесаб эдирәм. Мәтбуатда тез-тез мәним «Полад нечә бәркиди» романымы автобиографик сәнәд кими, йә'ни Николай Островскинин һәят тарихи кими нәзәрдән кечирән мәгаләләр дәрч олунур. Бу, әлбәттә, чох да дүзкүн дейилдир. Мәним романым һәр шейдән әввәл бәдии әсәрдир вә мән бу әсәрдә өз бәдии уйдурма һүгугумдан истифадә этмишәм. Романын әсасында хейли фактик материал вардыр. Лакин бу әсәри сәнәд адландырмаг олмаз. Бу романдыр, тәрҹүмейи-һал дейилдир, мәсәлән, комсомолчу Островскинин тәрҹүмейи-һалы дейилдир».

Реалист бәдии тәсвир, бир гайда олараг, онун үчүн реал прототип вәзифәсини көрмүш бу вә я башга фәрди шәхсә нисбәтән даһа кениш хассәли үмумиләшдирмәдир, типикләшдирмәдир.

Лакин бу о демәк дейил ки, бәдии әдәбийят тәк-тәк адамлары чанландырмыр, тәсвир этмир. Язычылар нә иләсә диггәти чәлб эдән, ичтимаи чәһәтдән марағлы олан, өз синфи вә зәманәси үчүн типик олан мүәййән адамлары да тәсвир эдирләр.

Тәк-тәк адамлар һәр шейдән әввәл сәнәдли жанрларда тәсвир эдилирләр.

Сәнәдли жанр саһәсиндә ишләйән язычылар үмумиләшдирмәнин хүсуси характериндән истифадә эдирләр. Онлар топлайычы образ дейил, бир чохларынын ичәрисиндән сечилмиш, тәсвир олунан мүһит үчүн ән чох типик олан тәк шәхсин образыны верирләр.

Тарихи әсәрләрдә дә тәк-тәк адамлар тәсвир олунурлар. Пушкинин «Борис Годунову», А. Н. Толстоюн «I Пйотру», А. Чапыкинин «Разин Степаны», В. Шишковун «Емелян Пугачову», Новиков-Прибоюн «Тсусима» вә С. Злобинин «Степан Разин» романынын образлары беләдирләр.

Совет әдәбийятында тәк-тәк адамларын тәсвиринә хүсусилә тез-тез тәсадүф эдирик, чүнки бунлар парлаг һәяти типиклийә маликдирләр, чүнки бунларын сон дәрәчә бөйүк ичтимаи, тарихи әһәмиййәти вардыр.

Совет әдәбийяты Коммунист партиясынын вә Совет дөвләтинин даһи ярадычысы В. И. Ленинә вә онун өлмәз ишинин бөйүк давамчысы олан И. В. Сталинә (В. Маяковскинин «В. И. Ленин» поэмасы, А. Н. Толстоюн «Чөрәк» романы, Н. Погодинин «Силаһлы адам» п'еси, Вс. Вишневскинин «Унудулмаз 1919-чу ил» п'еси), совет өлкәсинин көркәмли вәтәнпәрвәрләринә һәср эдилмиш бир сыра гиймәтли әсәрләр вермишдир. (Д. Фурмановун «Чапаев» романы, М. Аликерин «Зоя» әсәри, А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романы, Степан Шипачевин «Павлик Морозов» поэмасы, С. Кирсановун «Макар Мазай» әсәри).

Лакин тарихи шәхсләрин тәсвири дә натуралистчәсинә чәкилмиш сурәт, фотошәкил дейилдир. Язычылар бу тарихи шәхсләрдә дә өз анлайыш сәвиййәләринә көрә мүһүм, характер, апарычы, һәллэдичи чәһәтләри вә хүсусиййәтләри сечиб көтүрүрләр.

4.

Һәят һадисәләрини тәсвир эдән реалист язычы бунлары үмумиләшдирир вә типикләшдирир. Дәрин типикләшдирмә олмаян ердә һәгиги бәдиилик дә ола билмәз. Мәһз буна көрә типиклик проблеми һәмишә язычыларын, тәнгидчиләрин, әдәбийятшүнасларын диггәтини чәлб этмишдир.

Һәятда вә әдәбийятда олан типиклик һаггында ән гиймәтли фикирләри рус ингилаби демократиясынын нүмайәндәләри демишләр, онларын әдәби-эстетик мөвгеләри о заман дүня эстетик фикринин инкишафында ән йүксәк мәрһәләни тәшкил эдирди.

Инчәсәнәтин йүксәк идеялылығы, онун хәлгилийи вә бөйүк ичтимаи әһәмиййәти уғрунда чошғун вә барышмаз мүбаризә апаран XIX әср рус ингилабчы демократлары: Белински, Чернышевски вә Добролюбов инчәсәнәтдә типиклик анлайышыны дүзкүн изаһ этмәк үчүн бизим элимизә көзәл нәзәри әсаслар вермишләр.

Рус ингилаби-демократик фикринин нүмайәндәләри типиклийи һәятын инчәсәнәтдә дүзкүн, инандырычы ин'икасы кими, габагчыл мейлләрин мүртәче мейлләрә гаршы мүбаризәсинин инчәсәнәтдә экс этдирилмәси кими баша дүшүрдүләр.

Типиклик анлайышы ингилабчы демократларын нәзәриндә мүтләгиййәт-тәһкимчилик дөвләти гайдаларынын ифшасындан, Русияда ингилаби-демократик дәйишиклик уғрунда мүбаризәдән айрылмаз иди.

Ингилабчы демократлар типиклик анлайышыны ачыб изаһ эдәрәк, яхшы кәләчәк уғрунда мүбаризә эдән типик мүсбәт гәһрәман образы яратмаға чағырырдылар.

Белински бәдии јарадычылығын маһијјәтини характеризә едәрәк көстәрирди ки, онун ән фәргләндиричи әламәтләриндән бири мәһз «типизмдир». Белински типиклијн мүәллифин «әламәт мөһүрү» адландырмышдыр. Бөјүк тәнгидчи јазырды ки, јазычы тәсвир етдији инсан характерләрини, һадисәләри вә фактлары үмумиләшдирир вә типикләшдириркән, бунлары бәдии үмумиләшдирмә васитәләри илә «јарадычылыг инчиси» јүксәклијинә галдырмалыдыр, јә'ни бунлардакы апарычы вә тә'јинедичи, һәллэдичи хүсусијјәтләри ачыб көстәрмәли, бүтүн тәсадүфи, кәнардан кәлмә, икинчи дәрәчәли шејләри рәдд етмәлидир.

Јазычы бәдии образда мүәјјән бир груп (ичтимаи, милли вә саир груп) адамларын апарычы хүсусијјәтләрини бирләшдирәрәк бу адамлары өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри илә фәргләнән фәрди формада тәчәссүм етдирир. Мәһз буна көрә Белински јазмышдыр: «Әсл исте'дадлы јазычынын јаратдығы һәр бир шәхсијјәт типдир. Һәр бир тип дә охучунун т а н ы д ы ғ ы н а м ә ' л у м ш ә х с д и р. Сиз данышанда демәјин ки, бах, бу адам бөјүк гәлбә, чошғун еһтираслара, дәрин зәкаја маликдир, анчаг мүһакимәси мәһдуддур вә өз гадыныны елә бир чылғынлыгла севир ки, онун сәдагәтинә азачыг шүбһә едәрсә, ону өз әлләри илә боғуб өлдүрәр. Сиз садәчә вә гыса олараг дејин ки, бу адам—Отеллодур. Сиз демәјин ки, бах бу шәхс инсанын нә үчүн јашадығыны вә һәјатын мәгсәдләрини дәриндән анлајыр, о хејирхаһлыг етмәјә чалышыр, лакин гәлбинин гүдрәти чатышмадығы үчүн һеч бир хејирхаһ иш көрә билмир вә өз ачизлијини дәрк етдијиндән изтираб чәкир. Сиз дејин ки, бу шәхс—Һамлетдир. Сиз демәјин ки, бах бу мә'мур өз әгидәси е'тибарилә әчлафдыр, гәсдән мәрдүмазарлыг едәндир, вичданлы сурәтдә чинајәт едир, дејин ки, бу Фамусовдур.

Белински типиклији һәгиги сәнәтин ән мүһүм әламәтләриндән бири һесаб едәрәк, натурализмә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарырды. О һаглы оларг көстәрирди ки, натурализм өз гаршысына хүсуси вә тәсадүфи һадисәләрин сурәтини көчүрмәк кими мәһдуд бир вәзифә гојмагла инчәсәнәти ләғв етмәјә доғру апарыр...

Типиклијин маһијјәтини изаһ едәрәк, Белински дәфәләрлә әдәби типин характеристикасыны вермишдир.

«Јарадычылыгда тип нәдир?»—дејә о «Современник» һагғында јаздығы ресензијада сорушур вә чаваб верирди: тип «...инсандыр—инсанлардыр, шәхсдир—шәхсләрдир. јә'ни инсанын елә тәсвир едилмәсидир ки, о өз варлығында да ејни бир идејаны ифадә едән бир чох, там бир дәстә адамлары тәчәссүм етдирсин».

«Лермонтовун шеирләри» мәгаләсиндә типик образын маһијјәтини тә'јин едәрәк, Белински јазыр ки, «Бәдии әсәрдә һәр бир шәхс ејни чинсдән олан сајсыз-һесабсыз шәхсләрин нүмајәндәсидир».

Типиклик Белински үчүн бәдиилијин әсас шәрти иди. Мәһз буна көрә о, типиклик анлајышыны ачыб изаһ едиркән тәләб едирди ки, шаир һәгиги һәјатын материалларына архаланараг «хүсуси вә тәсадүфи шејләри дејил, онун бүтүн заманәсинә колорит вә мә'на верән үмуми вә зәрури шејләри» екс етдирсин.

Белински, һәмчинин, көстәрирди ки, мүстәсна һадисә јалныз тәсадүфи һадисәнин ифадәси дејил, һадисәнин маһијјәтинин, типиклијинин тәзаһүр формасы да ола биләр.

Реалист типиклик анлајышы тәсвир едилән конкрет-тарихи һадисәләрин маһијјәтинин јарадычы сурәтдә ифадә едилмәси демәкдир. Белински буну «1842-чи илдә рус әдәбијјаты» мәгаләсиндә хүсусилә ајдын изаһ етмишдир.

«Әдәбијјатымызын сон дөврдә камилләшмәсинин вә јетишмәсинин билаваситә сәбәби будур ки, о һәјата, һәгиги варлыға јахынлашыбдыр. «Идеал» сөзү јалныз инди өз һәгиги мә'насыны кәсб етмишдир. Кечмишдә бу сөзү дејәндә буна бәнзәр бир шеји нәзәрдә тутурдулар—х о ш у н а к ә л м и р, г у л а г а с м а, г о ј ј а л а н ы м ы з ы д е ј ә к—јә'ни бир предметдә һәр чүр хејирхаһлыглары, јахуд һәр чүр нөгсанлары бир нөв бирләшдирирдиләр. Әкәр шәхс романын гәһрәманыдырса, демәк, сифәтдән көзәлдир, китарада гијамәт чалыр, ә'ла охујур, шеир дә гурашдырыр, һәр чүр силаһла јахшыча вурушур, гејри-ади күчү дә вар...

Әкәр тәсвир олунан чанидирсә, онда һеч јахын да кетмәјин: јејәр, сизи мүтләг дири-дири јејәр, о елә јыртычыдыр ки, беләсини һеч Александринск театрынын сәһнәсиндә, бизим ибтидаи, кобуд фачиә јазанларымызын драмаларында да көрә билмәзсән... Инди «идеал» дедикдә мүбалиғәни дејил, јаланы дејил, ушаг хәјалатыны дејил, һәјат фактыны, өзү дә тәһриф едилмәмиш һәјатда олдуғу кими екс едилән һәјат фактыны нәзәрдә тутурлар, лакин бу факт һәјатдан көчүрүлмүр, шаирин фантазијасындан кечир, (мүстәсна, хүсуси вә тәсадүфи дејил), үмуми мә'нанын нуру илә ишыгландырылыр, ј а р а д ы ч ы л ы г м ә һ с у л у з и р в ә с и н ә г а л д ы р ы л ы р вә

буна көрә өзүнә о гәдәр охшайыр, өз-өзүнә элә садиг галыр ки, һәятын дәгигчәсинә көчүрүлмүш сурәти белә, өз орижиналына бу гәдәр бәнзәмир. Мәсәлән, бөйүк рәссамын яратдығы портретдә инсан өз-өзүнә о гәдәр охшайыр ки, һәтта дагерротипдәки әксинә бу чүр бәнзәмир, чүнки бөйүк рәссам һәмин инсанын дахилиндә нә варса, бәлкә дә о инсанын өзү үчүн дә сирр олан һәр шейи үзә чыхарыб кәскин чизкиләрлә көстәрир. Инди һәятын инчәсәнәтә олан мүнасибәти биткиләри өз гойнунда бәсләйиб бөйүдән торпағын биткиләрә олан мүнасибәти кимидир...».

Кәтирдийимиз парчалардан көрүндүйү кими, Белински типиклик дедикдә инсан характерләринин вә һадисәләрин мүһүм хүсусиййәтләринин бүтүн мүрәккәблийи вә зиддиййәтләри илә, бүтүн һәгигәти илә ачылыб көстәрилмәсини нәзәрдә тутурду.

Типиклийи бәдии әдәбийятын ән мүһүм хүсусиййәти, әсас гануну һесаб эдән Белинскинин көрүшләрини Чернышевски вә Добролюбов өз әсәрләриндә инкишаф этдирмишләр.

Чернышевски инчәсәнәтин әһәмиййәтинин онун реал һәятдакы һадисәләри үмумиләшдирмәсиндә көрәрәк вә буну хүсуси гейд эдәрәк, демишдир: «Инчәсәнәтин гүввәси—комментари гүввәсидир», йә'ни инчәсәнәт ичтимаи мүнасибәтләрин вә тәбиәт һадисәләринин маһиййәтини изаһ эдир, бунлары типикләшдирир.

Чернышевскинин рә'йинчә бәдии әдәбийят һәятын һамы үчүн мараглы олан һадисәләрини тәсвир этмәли вә бу заман һәмин һадисәләрин мүһүм, һәлледичи, типик хүсусиййәтләринә диггәт вермәлидир. Поэтик әсәрин мәгсәди «айрыча көтүрүлмүш бир һадисәни дейил, һәятын мүәййән чәһәтини дүзкүн тәсвир этмәкдир».

Чернышевски көстәрирди ки, язычы өз типләрини эйни чинсли бир чох адамларда, яхуд һадисәләрдә пәракәндә һалында олан мүһүм хүсусиййәтләри бирләшдирмәк йолу илә вә әсасән өз-өзлүйүндә типик олан инсанлары вә һадисәләри тәсвир этмәк йолу илә ярадыр.

Чернышевски Белинскинин әдәби-эстетик көрүшләрини инкишаф этдирәрәк өз нәзәри вә бәдии әсәрләриндә сүбут эдир ки, еничә яранан, һәятда һәлә надир көрүнән, лакин инкишаф габилиййәти олан гүввәләри тәсвир этмәк нәинки мүмкүндүр, һәтта зәруридир.

«Нә этмәли?» романында ени адамларын типләрини яратмыш Чернышевски кәләчәкдән данышыр вә көстәрир ки, о заман надир тапылан бу адамларын хүсусиййәтләри кәләчәкдә сайсыз-һесабсыз инсанларда даһа яхшы шәкилдә енидән чанланачаг, вә, нәһайәт, «инсанларын һамысы бу типдә олачаглар вә чәтинликлә баша дүшәчәкләр ки, о нечә заман иди ки, онларын тәбиәти бүтүн адамларын үмуми тәбиәти дейилди, онлар хүсуси, мүстәсна тип сайылырдылар».

Добролюбов, Белинскинин вә Чернышевскинин фикирләрини чошғун бир илһамла мүдафиә эдәрәк, көстәрирди ки, бәдии әсәрин зәрури вә һәлледичи шәрти онун мәзмунудур, реал һәятын һадисәләрини дүзкүн ин'икас этдирмәсидир. Лакин Добролюбов тәсвирин дүзкүнлүйүнү һеч дә эмпирикчәсинә баша дүшмүрдү.

Добролюбов тәләб эдирди ки, язычы һәяты доғру, дүзкүн әкс этдирмәклә бәрабәр, һәятын ән мүһүм һадисәләрини үмумиләшдирилмиш, типикләшдирилмиш сурәтдә тәсвир этсин. О, бәдии ярадычылыг просесини аз я чох дәрәчәдә типикләшдирмә просеси һесаб эдирди. Онун рә'йинә көрә сәнәткар «ялныз индики моменти ин'икас этдирән фотография лөвһәчийи дейилдир: белә олсайды бәдии әсәрләрдә нә һәят оларды, нә дә бир мә'на. Сәнәткар һәятдан тутдуғу моментин натамамлығыны өз ярадычылыг һисси илә тамамлайыр, хүсуси һадисәләри өз үрәйиндә үмумиләшдирир, пәракәндә хүсусиййәтләрдән там вә долғун бир шей ярадыр, рабитәсиз көрүнән һадисәләр арасында чанлы әлагә вә ардычыллыг тапыр, чанлы һәятын мүхтәлиф вә зиддиййәтли чәһәтләрини өз дүнякөрүшүнүн үмумилийиндә бирләшдирир вә енидән ишләйир».

Бу там вә долғун шей «һәмин чинсдә олан бүтүн хүсуси һадисәләрин бүтүн мүһүм хүсусиййәтләрини өзүндә ифадә эдән типдир».

Белински вә Чернышевски кими, бәдии әдәбийятын әсас вә һәлледичи вәзифәсини реал-типик һадисәләрин тәсвириндә көрән Добролюбов һәятын типик һадисәләрини тәсвир этмәкдән чәкинән, хүсусилә типик шейи тәсадүфи, мүстәсна шейләрлә әвәз эдән, тәсадүфи һадисәни типик һадисә кими гәләмә верән язычылара вә әсәрләрә гаршы кәскин чыхыш эдир, барышмаз мүбаризә апарырды.

Добролюбов көстәрирди ки, язычы тәкчә олмаян шейләри уйдурмагла дейил, мәһз «һәгиги һәятдан онун маһиййәтини, онун характер хүсусиййәтләрини тәшкил этмәйән тәсадүфи, алдадычы хүсусиййәтләри» сечиб тәсвир этмәклә дә һәяты тәһриф эдә биләр.

12058
15628

2—2750

М. Ф. АХУНДОВ адына
Азәрбайҹан Республика

Бу мәсәлә һаггында өз фикрини Добролюбов «Зүлмәт сәлтәнәтиндә ишыг шүасы» мәгаләсиндә хүсусилә әтрафлы изаһ этмишдир.

Белинскинин ардынча Добролюбов да көстәрирди ки, һәятда мөһкәм ер тутмуш шейләрин дә, өлүб кедән һалларын да вә ени әмәлә кәлән гүввәләрин дә тәсвири типик ола биләр, бәдии әсәрин ләягәтини, гиймәтини тә'йин эдән мәһз бу сечилмиш типик һадисәнин, гүввәнин нә дәрәчәдә әһәмиййәтли олмасыдыр.

Белински, Чернышевски вә Добролюбов там һаглы олараг гейд эдирләр ки, ялныз үмумиләшдирмәк габилиййәти олан, һәят һадисәләрини онларын мүһүм хүсусиййәтләри илә чанландырыб көстәрмәк игтидарында олан әсәрләр сайәсиндә бәдии әдәбиййат бөйүк идрак әһәмиййәти газаныр, бөйүк тәрбийәви вә эстетик рол ойнайыр.

Мәсәлән, Добролюбов язмышдыр ки, «Сәнәткарын ятардығы образлар һәгиги һәятын фактларыны бир фокус нөгтәси кими өзүндә чәмләшдирәрәк, шейләр һаггында дүзкүн анлакими өзүндә чәмләшдирәрәк, шейләр һаггында дүзкүн анлайышларын яранмасына вә бу анлайышларын инсанлар арасында яйылмасына чох көмәк эдир».

Ингилабчы-демократ тәнгидчиләр типиклик проблеми һаггында хейли гиймәтли фикирләр сөйләмишләр. Бу идеялар әдәбиййатын инкишафына бөйүк тә'сир көстәрмиш вә әдәбиййатшүнаслыг элминдә мөһкәм ер тутмушлар.

Лакин онларын типиклик һаггында фикирләри бу чиддди проблеми бүтүнлүклә әһатә этмир.

Тарихи мәһдудлуг үзүндән нә Белински, нә Чернышевски, нә дә Добролюбов бу мәсәләни һәятын синфи, ичтимаи-сияси, партиялы тәсвир эдилмәси проблеми кими бүтүн чәһәтләри илә ачыб изаһ эдә билмәмишләр.

Онларын бә'зи мүлаһизәләри зиддиййәтли вә биртәрәфлидир. Мәсәлән, Чернышевски топлайычы типик образларын ролуна гиймәт вермәйиб көстәрирди ки, «шаир, тәсвир этдийи шәхсләрә мүнасибәтиндә демәк олар ки, һәмишә ялныз тарихчи вә я ме'марлар мүәллифидир». Өз бәдии әсәрләриндә исә Чернышевски чох вахт мәһз топлайычы типик образлар яратмышдыр.

Типиклик проблемини ялныз бәшәр тәфәккүрүнүн бүтүн кечмиш наилиййәтләрини давам вә инкишаф этдирән марксизм-ленинизм элми дүзкүн һәлл этмишдир.

Проф. А. И. Ревякинин «Бәдии әдәбиййатда типиклик проблеми» адлы әсәриндән бә'зи ихтисарла тәрчүмә эдилмишдир.

С. ГАСЫМОВ
Ағдаш шәһәри, Низами адына 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими.

ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Грамматиканын бөйүк нәзәри вә практик әһәмиййәти вардыр. Грамматика дүзкүн данышмағы вә фикри даһа яхшы ифадә этмәйи өйрәдир. Әдәби дил нормаларынын, хүсусән, орфография гайдаларынын мәнимсәнилмәси ишиндә дә грамматиканын өйрәнилмәси мүстәсна рол ойнайыр.

Демәли, грамматиканы яхшы билмәк —фикрин дүзкүн вә айдын ифадәсинә көмәк эдир. Буна көрә дә грамматика дәрсләрини элә тәшкил этмәлийик ки, шакирд бүтүн дәрсләрдә өйрәндийи грамматик ганунлары һәм охудуғу чүмләләрдә мүшаһидә вә тәдгиг, һәм дә данышдығы вә яздығы чүмләләрә тәтбиг эдә билсин.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зән шакирдләр тә'рифини сөйләдикләри гайдалары изаһ этмәкдә чәтинлик чәкирләр. Белә гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтә чүмлә үзвләринин тәдрисиндә вә мәнимсәнилмәсиндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Шәхси тәчрүбә вә мүшаһидәм мәни чүмлә үзвләрини шакирдләрә яхшы мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакылара әмәл этмәйә тәһрик этди вә мүсбәт нәтичә верди.

Мән чүмлә үзвләрини нитг һиссәләри илә әлагәли тәдрис эдирәм.

Морфолокия илә синтаксиси әлагәли шәкилдә тәдрис этмәк һәр икисинин даһа яхшы мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир.

Мән, өйрәнилән грамматик һадисә һаггында шакирдләрдә һәм мүчәррәд анлайыш яратмаг, һәм дә бир фәннин ики, эйни һүгуглу һиссәсини бир-бирилә әлагәләндирмәк үчүн һәр бир гайданы бүтүн тәфәррүаты илә изаһ эдирәм. Мәсәлән, хәбәри өйрәдиркән тәкчә онун тә'рифини әзбәрләтмәк вә бир-ики мисал сөйләмәклә кифайәтләнмирәм. Әввәлчә «хәбәр» мәфһуму, онун чүмләдәки функсиясы (иш, һал, һәрәкәт, һадисә вә я һөкмү билдирмәси) һаггында шакирдләрә мә'лумат верир вә буну иб-

тидан мәктәбдә верилмиш билик әсасында мөһкәмләндирирәм. Сонра ашағыдакы чүмләләри язы тахтасына яздырырам:

1. Фирузә пәнчәрәни ачды. 2. О анлады ки, охуян Фирузәдир. 3. Мукафат алдығым китаб мараглыдыр. 4. Кәндә ени кәлмиш агроном одур. 5. Мәктәбимиздә мукафата лайиг көрүлмүш шакирдләр 35-дир. 6. Өлкәмизин пайтахты Москвадыр.

Сонра хәбәрләри шакирдләрә тапдырыр, онларын чүмләдәки функсиясыны сорушур, һансы суала чаваб олмасы үзәриндә тәһлил апарырам.

Хәбәр үзәриндә апарылан белә бир тәһлилдән сонра шакирдләр ашағыдакы нәтичәни чыхарырлар: «Мүбтәдая аид иш, һал, һәрәкәт, һадисә вә һөкмү билдирән чүмлә үзвүнә хәбәр дейилир». Бу чүмләләрдә **ачды, Фирузәдир, мараглыдыр, одур, 35-дир, Москвадыр** сөзләри хәбәрдир. Бунлар нә этди?, Кимдир?, Нечәдир?, Һансыдыр?, Нечәдир?, Һарадыр? суалларына чавабдыр.

Язы тахтасында бу вә буна охшар бир нечә чүмлә яздырыб тәһлил этдирирәм, шакирдләрин әмәли олараг хәбәрлә танышлығыны мөһкәмләндирир, хәбәри дәгиг шәкилдә онлара мәнимсәдирәм. Сонра хәбәрин һансы нитг һиссәсилә ифадә олундуғуну, һансы шәкилчи илә дүзәлдийини вә лазым кәлдикдә бу нитг һиссәсинин әламәт вә хүсусиййәтләрини дә сорушурам.

Сонра хәбәрин гурулушча нөвләри (садә вә мүрәккәб хәбәрләр) үзәриндә иш апарырам.

Язы тахтасында хәбәри садә вә я мүрәккәб олан 2 чүмлә яздырырам. Бунлары гурулушуна көрә тәһлил этдирирәм. Шакирдләрә садә вә мүрәккәб хәбәрли чүмләләр сөйләтдирир, бунлары шифаһи тәһлил этдирирәм.

Шакирдләрдә садә вә мүрәккәб хәбәр һаггындакы билийи мөһкәмләндирдикдән сонра, хәбәрин һансы нитг һиссәсилә ифадә олундуғуну да шакирдләр үчүн айдынлашдырырам. Бу мәгсәдлә мән енә әввәлки чүмләләр үзәриндә хәбәрин һансы нитг һиссәләрилә ифадә олунмасыны изаһ эдирәм. Шакирдләр 1-чи чүмләдә хәбәрин феиллә (ачды), 2-чи чүмләдә исимлә (Фирузәдир), 3-чү чүмләдә сифәтлә (мараглыдыр), 4-чү чүмләдә әвәзликлә (одур), 5-чи чүмләдә сайла (35-дир), 6-чы чүмләдә исә исимлә (Москвадыр) ифадә олундуғуну сөйләйирләр.

Мән бүтүн чүмлә үзвләрини тәхминән бу йол илә тәдрис эдирәм. Иши бу системдә гурмагла мән һәм ени дәрсин яхшы мәнимсәнилмәсинә вә кечмиш дәрсләрин сәмәрәли тәкрар эдилмәсинә, һәм дә морфолокия илә синтаксис арасында хейирли бир әлагә ярадылмасына наил олурам.

Чүмлә үзвләри илә нитг һиссәләринин фәргләндирилмәси үзәриндә мүнтәзәм тәмрин апарырам.

Мәктәбләримизин бүтүн синифләриндә нитг һиссәләрилә чүмлә үзвләрини фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкән шакирдләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мән бу ишдә мүвәффәгиййәт газанмаг үчүн мүхтәлиф йоллардан истифадә эдирәм. Шакирдләрә баша салырам ки, һәр бир сөз чүмләдәки ериндән, янашдығы сөздән асылы олараг мүхтәлиф чүмлә үзвү ола билир.

Мәсәлән: Мән **пионерәм. Пионер** нәзакәтли олмалыдыр. Ә'лачы **пионерә** бахын.

Бу вә буна охшар әяни васитәләрлә, синифдә вә эвдә ишләнән мүхтәлиф тапшырыгларла шакирдләрә нитг һиссәси вә чүмлә үзвү кими грамматик анлайыш арасындакы фәрги мәнимсәдирәм. Онун нәтичәсидир ки, илин әввәлиндә бунлары гарышдыран С. Әлиева вә Р. Әһмәдова инди нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләрини фәргләндирмәйи яхшы бачарырлар.

Бу иши синтаксисин бүтүн бәһсләри үзрә давам этдирирәм. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, инди мәним дәрс дедийим шакирдләрин һамысы бир нитг һиссәсинин мүхтәлиф чүмләләрдә мүхтәлиф чүмлә үзвләри ола биләчәйини сөйләйир, сәрбәст олараг уйғун мисаллар кәтирир вә бунлары изаһ этмәйи яхшы бачарырлар.

Грамматик тә'рифләрин шүурлу мәнимсәнилмәсинә наил олурам. Бә'зи шакирдләр тә'рифләри, һәтта дәрсликдә нүмунә мәгсәдилә верилмиш мисаллары да механики олараг әзбәрләмәклә кифайәтләнирдиләр. Бунун нәтичәсиндә дә онлар тә'рифи сөйләйир, лакин ону дүзкүн изаһ этмәйи, әлавә мисал көстәрмәйи бачармырлар. Мәним дә шакирдләримдә бу нөгсанлар вар иди.

Белә чәтинлик, долашыглыг вә сәһвләрә чүмлә үзвләринин мүәййәнләшдирилмәсиндә дә тез-тез раст кәлирдим.

Грамматик тә'риф вә гайдаларын механики әзбәрләнмәсинин гаршысыны алмаг вә башга нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн шакирдләрлә чох ишләмәк лазым кәлди.

Тәчрүбә тәсдиг этди ки, чүмлә үзвләринин мәнимсәнилмәсини чәтинләшдирән сәбәбләр ашағыдакылардыр:

а) чүмлә үзвүнү мүәййәнләшдирмәк үчүн сөзүн һансы суала чаваб олдуғуну анчаг формал шәкилдә тапмагла кифайәтләнмәк.

Әлбәттә, сөзүн һансы суала чаваб олдуғуну тапмаг формал әламәтдир. Одур ки, мән шакирдә чүмлә үзвүнүн тә'рифини вә онун һансы суала чаваб олдуғуну шүурлу сурәтдә мәнимсәт-

мәкдән әлавә, чүмлә үзвүнүн маһиййәтини, о бири чүмлә үзвләрилә олан әлагәсини мәнимсәтмәйә чалышырам. Мәс.: **«Колхоз сәдри вә бригадир тәрәфиндән мүкафатландырылмыш пионерләр яшлы адамлар кими гүрурла данышыб, севиндикләрини кизләтмәк истәйирдиләр»**—чүмләсиндә эйни (ким) суала чаваб олан дөрд сөз вардыр. Илк вахтларда тәһлил заманы шакирдләр нөвбә илә белә сөзләрин дөрдүнү дә мүбтәда адландырырдылар, өз фикирләрини дә суал әсасында формал мүдафиә эдирдиләр. Белә һалларда мән шакирдләрә баша салырдым ки, янылмамаг үчүн хәбәри тапмаг, хәбәрдә ифадә олунан ишин ичрачысыны ахтармаг лазымдыр.

Әлбәттә, «Кизләтмәк истәйирдиләр» ишини көрән «колхоз сәдри, бригадир» дейил, анчаг «пионерләрдир». Демәли, чүмлә үзвләрини доғру мүәййән этмәк үчүн әсас шәрт чүмләдә сөзләрин әлагәсини доғру тә'йин этмәкдир. Бундан сонра мүбтәданы доғру тә'йин этмәк үчүн чүмләдә кимин вә нәйин һаггында данышылдығыны да билмәк лазымдыр. Одур ки, мүбтәданын тә'рифини сөйләйән шакирдләрә «Чүмләдә мүбтәда нәйи вә я кими билдирир?», «Мүбтәда чүмләнин һансы үзвү илә бағлы олур?» суалларыны верир вә бунларын изаһыны тәләб эдирәм.

Шакирдләр суалларыма чаваб вердикдән сонра, мән онлары мүхтәлиф чүмләләрдә мүбтәданы тапмаг үзәриндә ишләдирәм. Беләликлә, шакирдләрлә мүбтәда вә я башга грамматик гайда вә истилаһ һаггында мүчәррәд анлайыш яратмыш олурам. Бу исә грамматик билийин әсасыны тәшкил эдир. Мүбтәданы вә я башга чүмлә үзвләрини белә үсулла мәнимсәйән шакирдләр, әлбәттә, мөһкәм билийә наил олурлар.

б) эйни суала чаваб олан мүхтәлиф чүмлә үзвләрини фәргләндирә билмәмәк.

Эйни суала чаваб олдуғу үчүн бә'зи тә'йин илә зәрфликләр шакирдләри чашдырыр.

Шакирдләр тә'йини өйрәнәркән, онун **«нечә?»** суалына чаваб олдуғуну мәнимсәмишләр. Зәрфлийи кечәркән, онун да һәмин суала чаваб олдуғуну өйрәнирләр. Бундан сонра шәкил вә мә'на э'тибарилә бир-биринин эйни олан сөзүн бир чүмләдә тә'йин, о бириндә зәрфлик олмасы онлары чашдырырды.

Бунун үчүн, мән бүтүн синтаксис бәһсинин тәдриси заманы чүмлә үзвләринин бир-бирилә олан әлагәсини мүхтәлиф йолларла изаһ эдирәм. Мән белә һалларда һәмишә мүвази мисаллар үзәриндә изаһат верирәм. Мәс.: 1. **Мән мараглы китаб алдым. 2. Мә'рузәчи мараглы данышырды** чүмләләри үзәриндә белә тәһлил апарырам.

Көрүндүйү кими «мараглы» сөзү һәр ики чүмләдә «нечә?» суалына чаваб олмагла, 1-чи чүмлә тамамлығы, 2-чи чүмлә исә хәбәри изаһ элир.

Мән шакирдләрә өйрәдирәм ки, сөзүн һансы чүмлә үзвү олдуғуну мүәййәнләшдирмәк үчүн онун һансы суала чаваб вердийини тапмаг ишин анчаг бир чәһәтидир. Бурада янылмамаг үчүн һәмин чүмлә үзвүнүн тә'рифини вә онун чүмләдәки һансы үзвлә бағлы олдуғуну да билмәк шәртдир. Буна көрәдир ки, һәр ики чүмләдә кейфиййәт билдирән вә нечә суалына чаваб олан **мараглы** сөзү биринчи чүмләдә әшянын кейфиййәтини билдирдийи, тамамлығы тә'йин этдийи үчүн тә'йиндир, икинчи чүмләдә исә ишин кейфиййәтини билдирдийи, хәбәри тә'йин этдийи үчүн зәрфликдир.

Бу һагдакы изаһаты шүурлу олараг мәнимсәтмәк үчүн шакирдләри ашағыдакы чүмләләрдә шәкил вә мә'на э'тибарилә бир-биринин эйни олан сөзләрин һансынын һансы чүмлә үзвү олдуғуну мүәййәнләшдирмәк үзәриндә ишләдирәм:

1. Пионерләрин шән маһнылары әтрафа яйылды. 2. Биз истираһәт күнүнү шән кечиририк. 3. Дүнәнки ичласда хейли шакирд чыхыш этди. 4. О, көздән итмәк үчүн хейли гачды.

Сонра шакирдләрә бу тип чүмләләр тәртиб этмәк, әдәби әсәрләрдән белә чүмләләр сечмәк кими мүстәгил тапшырыглар верирәм вә тез-тез онларын ишини йохлайырам.

Белә практик мәшғәләләр үзәриндә ардычыл ишләйән шакирдләр чүмлә үзвләринин бу хүсусиййәтләрини там мә'насилә мәнимсәйир вә бунлары асанлыгла мүәййәнләшдирирләр.

в) эйни заманда ики чүмлә үзвүнүн суалына чаваб олан сөзләрин тә'йин эдилмәсиндәки долашыглыг.

Чүмлә үзвләринин мүәййәнләшмәсиндә гаршыда дуран ән чәтин вә долашыг мәсәлә тәк-тәк һалларда бир сөзүн һәм тамамлыг, һәм дә зәрфлик кими тәзаһүр этмәсидир.

Мәсәлән: 1. **Чайникдән чай сүздүм.** 2. **Атам бичинә кетмишдир.** 3. **Хөрәкдән әтирли ий кәлир** вә с. кими мисаллардакы **«чайникдән», «бичинә», «хөрәкдән»** вә буна охшар сөзләрин тамамлыг вә я зәрфлик олдуғуну тә'йин этмәкдә шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Чәтинлик орасындадыр ки, бу сөзләрин һәр бири тәкликдә тамамлығын суаллары олан «нәдән?», «нәйә?» суалларына чаваб олдуғу кими, зәрфлийин суаллары олан «һарая?», «һарадан?» суалларына да чаваб олур. Мән белә һалларда ашағыдакы өлчүдән истифадә этмәйи шакирдләримә өйрәдирәм. Бу вә буна охшар сөзләрин тә'йин эдилмәсиндә ашағыдакы шәртләри әсас көтүрүрәм:

1. Белә сөзләрин мә'насында «ер» анлайышы гүввәтлидирсә, бу сөз зәрфликдир. Мәс.: биринчи ики мисалдакы **«чайникдән», «бичинә»** сөзләринин мә'насында ер анлайышы әшя анлайышындан гүввәтлидир. Яхуд бу чүмләләрин «чайы һарадан сүздүн?», «атан һарададыр?» суал чүмләләри гаршысында дейилдийини хатырласаг, бу сөздә ер анлайышынын даһа гүввәтли олдуғуну айдын көрәрик.

2. Юхарыдакынын әксинә, белә сөзләрин мә'насында әшя анлайышы гүввәтлидирсә, бу сөз тамамлыгдыр. Яхуд «хөрәкдән әтирли ий кәлир» дейән адам хөрәйин әтир сачан бир әшя кими адыны чәкир. Она көрә дә бу мисалдакы **«хөрәкдән»** сөзү тамамлыгдыр.

Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә гаршыя чыхан галан мәсәләләри дә тәхминән юхарыдакы йолларла тәдрис эдирәм. Бүтүн һалларда өйрәтдийим грамматик гайда-ганунлары мүнтәзәм тәмрин вә тапшырыг вермәк йолу илә шакирдләрин шүурунда мөһкәмләдирәм.

Н. ИСМАЙЫЛЗАДӘ.

«ХИТАБ» МӨВЗУУНУН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Мәктәбдә мүшаһидәләр вә V—VII синифләрдә ана дилиндә апарылан кечән илки имтаһанларын кедиши көстәрир ки, шакирдләр хитабын чүмләдәки функсиясыны яхшы билмирләр. Онлар тәһлил заманы мүбтәда илә хитабы гарышдырырлар. Буну нәзәрә алараг мүәллим һәмин мөвзуу кечәркән һәлә илк дәрсдән бу сәһви—мүбтәда илә хитабын гарышдырылмасыны арадан галдырмаға чалышмалыдыр.

«Хитаб» бәһсилә шакирдләр һәлә ибтидаи мәктәбин IV синфиндә таныш олурлар. Буна көрә дә мүәллим хитаб һаггындакы мүсаһибәсини һәмин мә'лумат әсасында гурмалы вә мөһкәмләндирмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүсаһибәнин белә тәшкили «Хитаб» бәһсинин даһа мүкәммәл мәнимсәнилмәси үчүн чох файдалыдыр, чүнки мүшаһидәләр нәтичәсиндә мүәййән олмушдур ки, шакирдләр чох вахт гайдалары әзбәр билдикләринә бахмаяраг, хитабларда дурғу ишарәләрини еринде гоймағы бачармырлар.

Биз бу мәгаләдә габагчыл мүәллимләрин «Хитаб» мөвзуну өйрәтмәләринә аид иш тәчрүбәләрини үмумиләшдирәрәк веририк.

«Хитаб» һаггында апарылан илк мүсаһибәдән сонра шакирдләрә тәһлил үчүн ашағыдакы типдә чүмләләр верилир:

1. Натиг яй тә'тилиндә пионер дүшәркәсинә кетмишди.

2. Пионерләр идман вә бәдән тәрбийәси ярышларына һазырлашырлар.

Тәһлил заманы шакирдләр һәр чүмләнин интонасияя көрә нөвүнү көстәрир; мүбтәда вә бунун хәбәрлә нечә узлашмасыны мүәййәнләшдирирләр, мүбтәданын чүмләдәки ролуну айдынлашдырырлар. Бундан сонра мүәллим верилмиш нүмунә әсасында ики чүмлә (суал чүмләси вә әмр чүмләси) гурмағы шакирдләрә тәклиф эдир. Мүәллим бу шәрти дә әлавә эдир ки, биринчи чүмләдәки мүбтәдалар (натиг, пионерләр) әмр вә суал чүмләләриндә мүрачиәт билдирән шәхси билдирмәлидир. Мүәл-

лим шакирдләрин иштиракы илә верилмиш чүмләләри тәләб едилән гайдада дүзәлдир вә лазыми дурғу ишарәләри илә лөвһәдә языр. Бу гайда илә икинчи чүмлә үзәриндә дә ишләнилир. Шакирдләр бу тапшырығы, әввәлчә шифаһи, сонра исә язылы еринә етирирләр. Шакирдләр һәмин тапшырығы лөвһәдә вә дәфтәрләриндә ашағыдакы формада язырлар:

1. Натиг яй тә'тилиндә пионер дүшәркәсинә кетмишди.	**1. Натиг, сән яй тә'тилиндә пионер дүшәркәсинә кетмишдинми?** **Натиг, яй тә'тилиндә пионер дүшәркәсинә кетмәлийик!**
2. Пионерләр идман вә бәдән тәрбийәси ярышларына һазырлашырлар.	**2. Пионерләр, сиз бәдән тәрбийәси вә идман ярышларына һазырлашырсынызмы?** **Пионерләр, идман вә бәдән тәрбийәси ярышларына һазырлашын!**

Нәтичәдә, бу сүтунлардакы чүмләләр мүгайисә едилир. Мәсәлән, биринчи чүмләни тәһлил заманы шакирдләр гейд едирләр ки, суал чүмләсинә **сән** сөзү әлавә олунмуш, әмр чүмләсиндән исә **биз** мүбтәдасы бурахылмышдыр.

Бу заман мүәллим шакирдләрин диггәтини һәр ики чүмләдә (суал вә әмр чүмләсиндә) **Натиг** сөзүнүн мә'насына чәлб едир. О, көстәрирди, Натиг сөзү нә суал, нә дә әмр чүмләсиндә һеч бир суала чаваб олмур, грамматик чәһәтдән чүмләнин һеч бир үзвү илә бағланмыр. Мүәллим һәмин мә'луматы даһа да мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә ичәрисиндә ашағыдакы чүмләләр олан әяни вәсаити тахтадан асыр:

> 1. **Де көрүм, Фирузә, утанма, де көрүм нә истәйирсән?** (Ч. Чаббарлы)
> 2. **Доктор, мән сизинлә бир ердә ишләмәк истәйирәм** (Ч. Чаббарлы).
> 3. **Танымырсыныз? Мәшәди бәйдир дә, гиямәт кишидир, мүәллим!** (Һ. Меди).

Шакирдләрин диггәти һәмин чүмләләрдәки **Фирузә, доктор, мүәллим** сөзләринә чәлб едилир, мүсаһибәдән сонра ашағыдакылар мүәййәнләшдирилир:

а) чүмләләрдә олан сөзләрин грамматик бағлылығы (суаллар васитәсилә чүмләдә олан сөзләр арасындакы бағлылыг айдынлашдырылыр),

б) грамматик чәһәтчә чүмлә үзвләрилә бағлы олмаян сөзләр языда чүмлә үзвләриндән нә илә айрылыр?

в) грамматик чәһәтчә чүмлә үзвләрилә бағлы олмаян сөзүн нитгдәки ролу нәдән ибарәтдир?

Юхарыдакы суаллар үзрә апарылан мүсаһибәдән сонра шакирдләр белә нәтичәйә кәлирләр:

1. Биринчи чүмләдә **Фирузә,** икинчи чүмләдә **доктор**, үчүнчү чүмләдә **мүәллим** сөзләри чүмләнин айры-айры үзвләрини һеч бирилә узлашмыр;
2. Һәмин сөзләр (**Фирузә, доктор, мүәллим**) тәләффүздә хүсуси интонасия вә кичик фасилә илә, языда—мүәййән дурғу ишарәси илә чүмләнин башга үзвләриндән айрылыр.
3. Хитаб чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә ахырында кәлә биләр.
4. Чүмләдә хитабын ерини дәйишмәклә чүмләнин мәзмуну дәйишмәз.

Бүтүн бу чалышмалардан мүәллимин көмәйилә шакирдләр ашағыдакы нәтичәни чыхарырлар:

Чүмләдә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән башга, элә сөзләрә дә тәсадүф едилир ки, онлар чүмләнин һеч бир үзвү илә бағлы олмур.

Мүрачиәт олунан шәхси билдирән сөзә вә я сөз бирләшмәсинә хитаб дейилир. Хитаблар исмин адлыг һалында олур.

Хитаб анлайышы мөһкәмләндирилдикдән сонра, мүәллим бәдии әдәбийятдан сечилмиш чүмләләр үзәриндә хитабын нитгдәки әһәмиййәти һаггында да шакирдләрә мә'лумат верир.

Тәһлил үчүн чүмләләр

1. **Сән, эй гончәм, ачыл, күл.** (А. Шаиг)
2. **Тәбиәт, тәслим ол! Бах, сәнә гаршы йүрүш вар.**
3. **Хош кәлмисән, көзәл вә севимли баһар!**

Хитабын поэтикадакы бәдии әһәмиййәтини даһа да айдынлашдырмаг үчүн шакирдләр мүхтәлиф типли тапшырыглар үзәриндә (синифдә вә эвдә) ишләдилир.

Мәсәлән, 1. Шакирдләр әзбәр өйрәндикләри шеирләрдә хитаблары көстәрирләр.

2. Низаминин, Сабирин, Ч. Чаббарлынын вә башга шаирләрин әсәрләриндән, халг нағылларындан вә маһныларындан поэтик хитаблары сечир вә групларa айырырлар (мәсәлән,

а) чансыз әшја адлары олан хитаблар; б) тәбиәт һадисәләринин адлары олан хитаблар; в) һејван вә гуш адлары олан хитаблар вә с.).

Шакирдләр дәфтәрләриндә хитаблары belә груплашдырырлар:

а) Чансыз әшја адлары олан хитаблар:

1. **Сән нә јамансан, а буз!**
   Адам јыхансан, а буз! (Ә. Сабир).
2. **Јан, тонгалым, јај әтрафа нуру сән.** (М. Раһим).
3. **Бәхтәвәрсән, гара нефтим.** (М. Раһим).

б) Һејван вә гуш адлары олан хитаблар:

1. **А көһнә јолдашым, а көһлән атым.**
   Буғлана-буғлана көпүклән, атым! (С. Вурғун)
2. **Деди Топлан:—А гоншу, ај Алабаш,**
   Етмә рүсвајчылыг, бир азча јаваш. (И. А. Крылов)
3. **Гатар-гатар олуб, галхыб һаваја,**
   Нә чыхыбсыз асиманә, дурналар. (Вагиф).
4. **Гушлар, гушлар, а гушлар**
   Гарангушлар, а гушлар! (А. Сәһһәт) вә с.

Бундан сонра мүәллим садә вә мүрәккәб хитабларын өјрәдилмәсинә кечир. Ашағыдакы чүмләләри јазы тахтасында јазыр вә шакирдләрин диггәтини бунлардакы хитабларын гурулушуна чәлб едир.

1. Салам, достлар.

2. Ушаглар, елмләрин әсасларына мөһкәм јијәләнин.

Һәмин чүмләләри 1—2 шакирд тәкрар етдикдән сонра, мүәллим, бу садә хитаблара ујғун сөз әлавә етмәји, мүрәккәб хитаблар дүзәлтмәји шакирдләрә тапшырыр. Шакирдләр һәмин тапшырыға belә риајәт едирләр.

Салам, меһрибан достлар!

Әзиз ушаглар, елмләрин әсасларына мөһкәм јијәләнин!

Мүәллим, «Хитабларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси» мөвзуну кечәркән тәләсмәмәлидир. Бу бәһс үзәриндә әтрафлы дајанмалы, дурғу ишарәси гајдаларыны шакирдләрә мөһкәм мәнимсәтмәлидир. Бу мәгсәдлә дә ашағыдакы тапшырыглардан истифадә етмәк фајдалыдыр:

1. Ичәрисиндә хитаб олан (әввәлиндә, ортасында, ахырында) чүмләләр верилир, бунлардакы дурғу ишарәләринин изаһ олунмасы шакирдләрдән тәләб едилир;

2. Јазы тахтасында вә дәфтәрдә 3—4 чүмлә јаздырылыр; лакин хитабларда ишләнән дурғу ишарәләри бурахылыр. Шакирдләр бурахылмыш дурғу ишарәләрини гојур вә изаһ едирләр;

3. Верилмиш чүмләдә хитабын јери дәјишдирилир (чүмләнин әввәлиндә олан хитаб ортаја, ортада олан хитаб ахыра, ахырда олан хитаб исә әввәлә кечирилир) вә дәјишилдикдә лазыми дурғу ишарәләри дә гојулур;

4. Мүхтәлиф јердә хитабы олан гыса диалог тәртиб етдирилир.

Ахырынчы тапшырыг шакирдләрә өз нитгләриндә хитаблары сечә билмәји өјрәтмәлидир. Бу мәгсәдлә дә мүәллим диалог тәртиб етмәк үчүн бир нечә мөвзу верир: «Достларла көрүш», «Китаб һаггында сөһбәт» вә с.

«Хитаб» мөвзусунун өјрәнилмәси вә верилән тапшырыгларын системи шакирдләрин нитг инкишафына да хидмәт етмәлидир.

КӨҺӘР ГУЛИЕВА
В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунун мүәллими.

САДӘ ЧҮМЛӘНИН СИНТАКТИК ТӘҺЛИЛИ

Дилчиликдә Сталин тә'лиминә көрә дилин әсасыны грамматик гурулуш вә әсас лүғәт фонду тәшкил эдир; лакин лүғәт тәркиби айрылыгда көтүрүлдүкдә һәлә «дил үчүн тикинти материалыдыр» вә ялныз «дилин грамматикасынын ихтиярына кечдикдә чох бөйүк әһәмиййәт газаныр...». Демәли, анчаг «грамматика сөзләрин дәйишилмәси гайдаларыны, сөзләрин чүмләләр һалында бирләшмәси гайдаларыны тә'йин эдир вә, беләликлә, дилә сәлислик, мә'налылыг верир».

Бундан айдын олур ки, мәктәбдә ана дилинин тәдриси просесиндә дилин грамматикасынын өйрәнилмәсинә чох мүһүм ер верилмәлидир.

V—VII синифләрдә Азәрбайчан дилинин грамматикасыны шакирдләрә мүкәммәл вә шүурлу мәнимсәтмәк үчүн ән яхшы васитәләрдән бири дә грамматик тәһлилдир.

Грамматик тәһлилин әһәмиййәти, нөвләри вә методикасы һаггында педагожи мәтбуатымызда чох мәгалә язылмышдыр. Бунунла белә, мәктәбдә тәчрүбә көстәрир ки, бу мөвзуа дөнә-дөнә гайытмаг, онун айры-айры чәһәтләрини даһа да дәринләшдирмәк олар вә лазымдыр.

Бу мәгаләдә биз үмумиййәтлә грамматик тәһлилдән, онун мәгсәд вә вәзифәләриндән, мүхтәлиф нөвләриндән йох, анчаг садә чүмләнин синтактик тәһлилиндән бәһс эдәчәйик.

Грамматик тәһлилә һәср олунмуш ән яхшы мәгалә мүәллифләри өз языларында синтактик тәһлилдән дә бәһс эдәрәк, әсасән белә дейирләр ки, синтактик тәһлилә башларкән әввәлчә чүмләнин характеристикасы верилир; онларын суалнида вә я нәгли чүмлә олмасы, кениш я мүхтәсәр олмасы көстәрилир; сонра баш үзвләринин иштиракы нөгтейи-нәзәриндән онун типи (шәхсли, шәхссиз, гейри-мүәййән шәхсли, үмуми шәхсли олмасы) мүәййән эдилир. Бундан сонра онун үзвләри тапылыр.

Әсасән бу үсул доғрудур. Чүмләни эвдә тәһлил этмәк шакирдләрә тапшырыг верилдикдә вә я синифдә тәһлил үчүн вахт айрылдыгда тәһлили бу үсулла апармаг хейирлидир. Лакин мәсәлә бурададыр ки, биз чүмлә тәһлилиндән чох заман йохлама мәгсәдилә истифадә эдирик. Шакирд чүмләни язы тахтасы гаршысында ани сурәтдә тәһлил этмәли олур. Синифдә, язы тахтасы гаршысында шакирддән чүмләни ани сурәтдә характеризә этмәк тәләб олундуғундан белә тәһлил мәгсәдә уйғун вә мүнасиб һесаб эдилә билмәз.

Тутаг ки, тәһлил үчүн верилмиш һәр һансы бир чүмләнин илк бахышда интонасия вә гурулушуна көрә нөвүнү сөйләмәк мүмкүндүр, бәс һәмин чүмләнин тәркибини мүәййәнләшдирмәдән; ону тәшкил эдән үзвләри тапыб көстәрмәдән, үзвләринин иштиракына көрә чүмләнин нөвүнү (мүхтәсәр, кениш, ярымчыг вә я адлыг чүмлә олдуғуну), шәхсин иштиракына көрә типини (шәхсли, шәхссиз, гейри-мүәййән шәхсли, үмуми шәхсли чүмлә олдуғуну) нечә мүәййәнләшдирмәк олар?

Шакирд тәһлил олунан чүмләнин тәркибиндә һансы үзвләрин иштирак этдийини мүәййән этмәдән һәмин чүмләнин үзвләринин иштиракына көрә нөвүнү сөйләйә биләрми?

Синифдә язы тахтасы гаршысында шакирддән чүмләни ани сурәтдә характеризә этмәк тәләб олундуғундан садә чүмләни синтактик тәһлил эдәркән ашағыдакы ардычыллығы көзләмәк даһа файдалыдыр:

Тәһлил үчүн верилмиш чүмләнин әввәлчә интонасияя, сонра исә гурулушуна көрә нөвү мүәййән эдилир. Даһа сонра, үзвләринин иштиракына көрә нөвүнү сөйләмәдән, чүмләнин үзвләри тапылыр: бурада биринчи—баш үзвләр (мүбтәда вә хәбәр); икинчи—мүбтәданын нитг һиссәси илә ифадәси; үчүнчү—хәбәрин нитг һиссәси илә ифадәси; дөрдүнчү—мүбтәда вә хәбәр груплары; бешинчи—икинчи дәрәчәли үзвләр айдынлашдырылыр.

Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр тапыландан сонра, чүмләнин кениш я мүхтәсәр олмасыны; шәхсин иштиракына көрә нөвүнү сөйләмәк олар.

Юхарыда көстәрдийимиз ардычыллыг (схем) илә **Габагчыл колхозчулар Москвадан дүнән гайытдылар** чүмләсини тәһлил эдәк:

Бу чүмлә интонасияя көрә нәглидир. Садә чүмләдир, чүнки бурада ади бир мә'лумат верилир вә садә бир фикир ифадә эдилир.

Колхозчулар гайытдылар—баш үзвләрдир. (Кимләр?) **колхозчулар**—мүбтәдадыр; (нә этдиләр?) **гайытдылар**—хәбәрдир;

Мүбтәда (**колхозчулар**)—исимлә ифадә олунмушдур. Дүзәлтмә исимдир, үмумидир, чәмдир, А. һалындадыр;

Хәбәр (**гайытдылар**) феиллә ифадә олунмушдур. Садә феилдир, мә'лум нөв, кечмиш заман, 3-чү шәхсин чәмидир;

Габагчыл колхозчулар—мүбтәда групудур;

Москвадан дүнән гайытдылар—хәбәр групудур;

(Һансы колхозлар?) **габагчыл**—тә'йиндир, сифәтлә ифадә олунмушдур;

(Һарадан гайытдылар?) **Москвадан**—ер зәрфлийидир, Е. һалында олан исимлә ифадә олунмушдур;

(Нә вахт гайытдылар?) **дүнән**—заман зәрфлийидир, зәрфлә ифадә олунмушдур.

Бу чүмләдә баш үзвләрлә бирликдә икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак эдир. Демәли, бу бүтөв кениш чүмләдир. Мүбтәдасы (**колхозчулар**) олдуғу үчүн шәхсли чүмләдир.

Көрүндүйү кими садә чүмләни синтактик тәһлил этмәк үчүн ирәли сүрдүйүмүз ардычыллыг (схем) әсасән, фактлардан нәтичә чыхармаға доғру апарыр ки, бу да шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф этдирмәк үчүн файдалы үсулдур.

Мүәллим шакирдләри садә чүмләни синтактик тәһлил этмәйә алышдырмаг үчүн бу ардычыллығы (схеми) онлара яддаш кими яздырмалы вә мүнтәзәм тәмринләр нәтичәсиндә дәриндән мәнимсәтмәлидир.

Синтактик тәһлил бу үсулла апарылдыгда әввәлән, юхарыда дедийимиз кими шакирдин мәнтиги тәфәккүрү инкишаф эдир, онларда мүәййән бир вәрдиш яраныр, икинчиси, схем синифдә вахта әсаслы сурәтдә гәнаәт этмәйә шәраит ярадыр, шакирдләрдә яддашын олмасы исә язы тахтасында тәһлил апаран йолдашларыны контроллуг этмәк үчүн онлара, һабелә мүәллимин өзүнә имкан верир, синифдә шакирдләри активләшдирир вә нәһайәт, бу ардычыллыг грамматиканын дәриндән вә шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир.

Мә'лумдур ки, грамматик тәһлил, эләчә дә синтактик тәһлил һәм шифаһи, һәм дә язылы апарыла биләр.

Садә чүмләнин синтактик тәһлилини язылы сурәтдә апаркән, чүмлә үзвләрини шәрти ишарәләрлә (алтындан мүхтәлиф хәтләр чәкмәклә) бир-бириндән айырмағы да шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр. Мәсәлән, мүбтәданын алтындан бир дүз хәтт (——), хәбәрин алтындан ики дүз хәтт (═══), тамамлығын алтындан бир далғалы хәтт (~~~), тә'йинин алтындан ики далғалы хәтт (≈≈≈), зәрфлийин алтындан исә кәсик хәтләр (– – –) чәкилир. Мәсәлән, **тракторчу Мүршүд иллик планы вахтындан әввәл өдәди.**

Көрүндүйү кими бу шәрти ишарәләр о гәдәр дә мүрәккәб дейил (дүз, далғалы вә кәсик хәтләр), һеч дә ядда сахламаны чәтинләшдирмир. Шакирдләр мүнтәзәм тәмринләр нәтичәсиндә бунлары чох асанлыгла мәнимсәйә билирләр.

Язылы тәһлил заманы чүмлә үзвләрини шәрти ишарәләрлә айырмаг шакирдләрдән тапшырығы сәлигә илә еринә етирмәйи, харичи формая да әһәмиййәт вермәйи тәләб эдир.

Ашағыда, әлавә олараг бир чүмләнин дә тәһлилини веририк.

Биз көзәл Вәтәнимизи севирик.

Бу чүмлә интонасияя көрә нәглидир. Садә чүмләдир, чүнки, бурада ади бир мә'лумат верилир вә садә бир фикир ифадә эдилир.

Биз севирик—баш үзвләрдир. (Ким?). **Биз**—мүбтәдадыр; (нә эдирик?) **севирик**—хәбәрдир;

Мүбтәда (**биз**)—шәхс әвәзлийи илә ифадә олунмушдур. I шәхсин чәмидир.

Хәбәр (**севирик**)—феиллә ифадә олунмушдур. Садә феилдир, индики замандыр, биринчи шәхсин чәмидир.

Көзәл Вәтәнимизи севирик—хәбәр групудур. (Нәйи севирик?). **Вәтәнимизи**—тамамлыгдыр, васитәсиздир, исимлә ифадә олунмушдур;

(Һансы?) **көзәл**—тә'йиндир, сифәтлә ифадә олунмушдур, тамамлығы тә'йин эдир.

Бу чүмләдә баш үзвләрлә бирликдә икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак эдир. Демәли, бүтөв кениш чүмләдир. Мүбтәдасы (**биз**) олдуғу үчүн шәхсли чүмләдир.

Биз **көзәл Вәтәнимизи** севирик.

3—2750

Ю. ЗЕЙНАЛОВ.
Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагогика Институтунун элми ишчиси.

I—IV СИНИФЛӘРДӘ ИМЛА

Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагокика Институтунун элми ишчиси Ю. Зейналов йолдаш институтун 1954-чү ил элми иш планына әсасән I—IV синифләр үчүн имла мәтнләри һазырламышдыр.

Ибтидаи мәктәб мүәллимләринин белә бир васитә эһтияч һисс этдикләрини нәзәрә алараг, имла мәтнләрини мәчмуәдә һиссә-һиссә дәрч этмәйи мәгсәдә уйғун вә файдалы һесаб этдик.

Редаксия.

«Имла мәтнләри»нин тәртибиндә сечилән материалларын шакирдләрин идея вә тә'лим-тәрбийә вәзифәләринә чаваб вермәси нәзәрә алынмышдыр.

«Имла мәтнләри» програмда верилән грамматик курс әсасында дүзүлмүшдүр. Мүәллим бу мәтнләрдән мүхтәлиф нөв имла үчүн истифадә эдә биләр.

Мәчмуәдә верилән имла нөвләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Хәбәрдарлыглы (тә'лими, изаһлы) имла;
2) көрмә имла;
3) ярадычы имла;
4) йохлама имла;
5) сәрбәст имла.

Имла мәтнләриндән әлавә, бурада бә'зән чәтин сөзләри язылышы верилмишдир. Мүәллим бурада язы гайдаларыны өйрәтмәк үчүн хейли сөз тапа биләр.

Хәбәрдарлыглы имла мәктәбдә әсас имла формасыдыр, буна көрә дә һәмин язы нөвүнә аид даһа чох мәтн верилмишдир.

Хәбәрдарлыглы имла заманы баш верә биләчәк бүтүн сәһвләр һаггында габагчадан хәбәр верилмәли, язылышы чәтин олан сөзләр синифдә тәһлил эдиләндән сонра яздырылмалыдыр.

Кечилән язы гайдаларынын характериндән вә синфин һазырлығындан асылы олараг хәбәрдарлыглы имланын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә этмәк олар.

Мүәллим I вә II синифләрдә сөзләрин һечаларла тәләффүз эдилмәсинә чох фикир верирсә (сөзләри һечалара бөлмәк, һечалардакы сәсләри тә'йин этмәк вә с.), юхары синифләрдә әсас диггәт сөзләрин морфоложи тәһлилинә верилмәлидир.

Өйрәнилән язы гайдаларындан асылы олараг, хәбәрдарлыглы имлада һәм көрмә, һәм дә сәсли имла нөвүндән истифадә эдилир. Ашағы синифләрдә әсасән көрмә, юхары синифләрдә исә сәсли имла апарылыр.

К ө р м ә х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а д а сөз вә я бүтөв чүмлә габагчадан тахтада язылыб, ушаглара көстәрилир. Лазыми язы гайдасы тәһлил олунур вә бунунла да баш верә биләчәк сәһвин гаршысы алыныр.

Бу нөв имла үчүн айры-айры чүмләләр вә кичик мәтнләр дә верилмишдир. Шүбһәсиз, мүәллим програм материалыны кечәркән лазым олан бәһси мөһкәмләндирмәк үчүн бурада имла материаллары тапыб, истифадә эдә биләр.

III вә IV синифләрдә с ә с л и х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а я даһа чох ер верилмәлидир. Бу нөв имлада шакирдләр ялныз сөзләрин дүзкүн язылмасыны дейил, диггәтли олмағы да өйрәнирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, сәсли хәбәрдарлыглы имла дүзкүн апарылдыгда, шакирдләр бүтөв чүмләни тез ядда сахлайыр, мүәллим дә ону дәфәләрлә тәкрар этмир. Бу чәһәт исә шакирдләрин диггәтини инкишаф этдирмәк вә савадлы языны тә'мин этмәк үчүн мүһүм шәртләрдән биридир.

Сәсли хәбәрдарлыглы имла апаран заман мүәллим чүмләни бир дәфә охуюр, шакирд тәкрар эдир. Язылышы чәтин олан сөз мәзмунча вә орфографик чәһәтдән тәһлил олунандан сонра, башга бир шакирд чүмләни енидән дейир, шакирдләр язырлар.

Хәбәрдарлыглы имла үчүн айры-айры чүмләләрдән башга, әлагәли мәтнләр дә верилмишдир. Мүәллим әлагәли мәтни әввәлчә бүтөв охумалы, онун мәзмуну илә шакирдләри таныш етмәли, сонра чүмләдә олан айры-айры сөзләрин орфографиясы үзәриндә иш апарыб, имла яздырмалыдыр.

«Имла мәтнләри» ичәрисиндә көрмә вә ярадычы имла материаллары да верилмишдир. Көрмә имлада әсас е'тибарилә бир сыра чүмләләр суал шәклиндә гурулмушдур. Шакирдләрин әлавә эдәчәкләри сөзләр исә, бә'зән чүмләләрин алтында вә бә'зән дә чүмләнин сонунда мө'тәризәдә верилмишдир. Биринчи һалда мүәллим чүмләләри вә һәр бир чүмләйә әлавә олуначаг лүғәтдә верилмиш сөзләри тахтада языр. Шакирдләр чүмләни көчүрүркән әлавә эдәчәкләри сөзү ашағыда язылмыш сөзләрин ичиндән тапыб, еринә язырлар. Мәсәлән: шакирдләр «Мәктәбдә дәрсләр нә вахт башланыр?» чүмләсинә «сентябр» сөзүнү тапыб әлавә эдир. «Мәктәбдә дәрсләр сентябрда башланыр» чүмләсини гурурлар.

Икинчи һалда мүәллим чүмләни вә мө'тәризәдә верилмиш сөзләри тахтада языр, мәсәлән: «Һарада балыг чохдур? (чай, дәниз)». Шакирдләр мө'тәризәдәки сөзләрә шәкилчи артырыб, белә чүмлә гурурлар: «Чайда вә дәниздә балыг чохдур».

Бу йолларла апарылан ишләр кечилән язы гайдаларынын мөһкәм мәнимсәнилмәси үчүн чох әлверишлидир.

Ярадычы имла. Ярадычы имла кечилән язы гайдаларынын хүсусиййәтиндән асылы олараг, мүхтәлиф синифләрдә мүхтәлиф шәкилдә апарыла биләр.

Ярадычы имла үчүн бир груп сөзләр верилир. Мүәллим мөвзуу вә һәмин мөвзуа аид олан сөзләри тахтада языр, ушаглара тәклиф эдир ки, һәр бир сөзә аид чүмлә гурсунлар. I вә II синиф шакирдләри мүәллимин көмәйилә мүәййән чүмләләр гуруб язырлар ки, ахырда кичик бир һекайә әмәлә кәлир. III вә IV синифләрдә исә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында һекайәни шифаһи гурдугдан сонра, язырлар. Бу да шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгинин инкишафы үчүн чох мүһүмдүр.

«Имла мәтнләри»нин ичәрисиндә сәрбәст имла апармаг (IV синиф) үчүн дә материал вериләчәкдир.

Сәрбәст имла. Сәрбәст имла шакирдләрин ярадычылыг габилиййәтләрини инкишаф этдирмәк, онлары ифадә язмаға алышдырмаг үчүн яхшы имла нөвүдүр. Сәрбәст имла апарылкән мүәллим әввәлчә мәтни бүтөв охуюр, сонра мәзмунуна аид

2—3 суал верир. Ушаглар охунмуш парчанын мәзмунуну баша дүшәндән сонра, мәтнин ядда сахланылмасы иши асанлашыр.

Бундан сонра мүәллим мәтни һиссә-һиссә (абзасларла) охуюр, шакирдләр динләйир, сонра да мүстәгил язырлар. Бурада чүмләләри олдуғу кими гурмаг вә һәр бир сөзү язмаг мәчбури дейилдир. Шакирдләрин һәр бири охунан парчаны өз дүшүндүкләри кими яза биләрләр (мәтнин мәзмунуна уйғун олмаг шәртилә). Мәтнин галан һиссәләри дә бу гайда илә яздырылыр.

Сәрбәст имла мәтниндә язылышы чәтин олан сөзләр варса, хәбәрдарлыглы имлада олдуғу кими, мүәллим һәмин сөзләри тахтада языб көстәрмәлидир.

Шакирдләрин диггәтини инкишаф этдирмәк үчүн сәрбәст имла ән дәйәрли язы нөвләриндән биридир. Шакирд һәр бир охунан парчаны диггәтлә динләйир, һафизәсиндә сахлайыр вә истәдийи шәкилдә ифадә эдир.

Мүәллим «Имла мәтнләри» арасында йохлама имлалар үчүн хүсуси мәтнләр дә тапачагдыр. Йохлама имлалар әлагәли мәтн үзәриндә апарылыр. Йохлама имла үчүн элә мәтнләр сечилмишдир ки, кечилән язы гайдаларына аид орада лазыми гәдәр материал олсун. Бу мәтнләрдән тәкрар мәгсәдилә дә истифадә этмәк олар.

Йохлама имла програм материалынын мүәййән мөвзуу кечиләндән сонра апарылыр. Бурада шакирдләрә мүстәгиллик верилир вә һеч бир көмәк эдилмир.

Йохлама имлада мүәллим әввәлчә мәтни бүтөв охуюр вә онун мәзмунуна аид 2—3 суал верир. Шакирдләр нә язачаглары һаггында тәсәввүр алындан сонра, мүәллим чүмләләри бир-биринин ардынча диктә эдир, ушаглар язырлар. Имла гуртарандан сонра мүәллим мәтни бир дәфә дә бүтөв охуюр, шакирдләр яздыгларыны йохлаяндан сонра мүәллимә тәһвил верирләр.

Мүәллим һәр бир синиф үчүн верилмиш, һәр бир имла нөвү үчүн көстәрилмиш материалын дүзүлүшү илә габагчадан таныш олмалы, програм материалыны кечәркән, ери кәлдикчә имла мәтнләриндән истифадә этмәлидир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бурада верилән имла материалларыны учдантутма, бир-биринин ардынча кечмәк мәчбури дейилдир. Мүәллим өз синфинин хүсусиййәтләрини нәзәрә алараг, лазым олан материалы сечиб яздыра биләр.

БИРИНЧИ СИНИФ

Әлифба дөврү

1. Туту атыр. Нуру атыр. Паша тутур.
2. Паша топу атыр. Нуру топу тутур.
3. Сона сап алыр. Су ахыр. Сона одун апарыр.
4. Сәнәм пәрдә асыр. Әсәд мых алды. Сәлим тохум сәпир
5. Пәри дән сәпди. Орада гум вар. Шанда бал вар.
6. Чайда су чохдур. Чимназ чай ичир. Сәрчә учур.
7. Шанда бал вар. Анам бал алды. Бал шириндир. Үзүм дә шириндир.
8. Гыш иди. Шахта иди. Атам галош алды.
9. Яшар яхшы языр. Ягут яхшы языр. Мән дә яхшы язырам.
10. Соған ачыдыр. Луму туршдур. Гар ағдыр. Даг учадыр.
11. Күбра китаб алды. Китабда шәкил вар. Мән китаб охудум.
12. Бостанда емиш вар. Емиш шириндир. Биз емиш едик.
13. Тоюг һиндән чыхды. Юнус юмурта еди. Юмурта дадлы олур.
14. Шәһәрдә завод чохдур. Орада фабрик вар. Бизим мәктәб бөйүкдүр.

Ад вә фамилияларын бөйүк һәрфлә язылмасы

1. Азад вә Надир китаб охуюрлар. Бачым Сона ойнайыр. Вагифлә Солмаз язырлар.
2. Дайым Җалал бизә кәлди. Халам Чимназ да биздә иди. Мән Адилә китаб вердим.
3. Муса Сәлимов бизим синифдә охуюр. Назлы Әһмәдова мәним йолдашымдыр. Садыг Кәримов бизә гоншудур.
4. Севил, Вагиф вә Нуру ойнадылар. Нурунун шары вар. Нуру шары Вагифә верди.
5. Сәмәд Гасымов бизим мәктәбдә охуюр. Рәфигә дә бизим мәктәбдә охуюр. Рәфигә пионердир.
6. Элдарла Адил бағда кәзирләр. Бағда гушлар охуюр. Бағда ағач чохдур. Бағын һавасы тәмиздир.

7. Мәним Инчи адлы пишийим вар. Инчи Топландан горхур.

Сәс вә һәрф

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

Галын вә инчә саитләр

1. Чәмәндә гузу отлайыр. Мәним балача гузум вар.
2. Мешәдә чохлу ағач вар. Довшан мешәдән чыхды. Ит довшаны говур.
3. Бизим һәйәт бөйүкдүр. Һәйәтдә ушаглар ойнайыр. Анам бағдан үзүм дәрди.
4. Атам заводда ишләйир. Фатма фабрикдә ишләйир. Фабрикдә чит тохунур.
5. Надир колхозда ишләйир. Тарлада чохлу памбыг ачылды. Машын памбыг дашыйыр.
6. Даг учадыр. Дағын әтәйиндә сүрү отлайыр. Чобан түтәк чалыр.
7. Зәнк чалынды. Мүәллим кәлди. Дәрс башланды. Биз дәфтәрдә яздыг.
8. Суда өрдәк үзүр. Овчу дөрд өрдәк вурду. Өрдәк чох көкдүр.
9. Бизим мәктәб бөйүкдүр. Мәктәбин бағы вар. Бағда чохлу ағач вар. Биз бағчада ләк дүзәлтдик.
10. Бизим синиф ишыгдыр. Үч чәркә парта дүзүлмүшдүр. Пәнчәрәдә күлләр вар.

Самитләр

1. Дишләрини гору. Дишләрини тәмиз сахла.
2. Эллик иш ағыр олмаз. Күч бирликдәдир.
3. Шанда бал вар. Бал ширидир. Соған ачыдыр.
4. Заводун фити верилди. Атам завода кетди.
5. Кәнд бөйүкдүр. Кәнддә мәктәб вә ушаг бағчасы вар.
6. Мешәдә көбәләк вар. Ушаглар көбәләк дәрдиләр. Көбәләк дадлыдыр.
7. Бостанда гарпыз вар. Гарпыз ширидир. Биз гарпыз едик.
8. Ушаглар дәфтәр алдылар. Мәним дәфтәрим вар. Дәфтәр тәмиздир.
9. Дурна көйдә учур. Газлар көлдә үзүр. Газлар чәмәндә от гырпыр.

10. Ағачда дөрд гуш вар. Гушун баласы вар. Гушлары горуюн.

Й о х л а м а и м л а

Саит вә самитләр

1. Атам завода кетди. 2. Надир кәндә кетди. 3. Чүчә су ичди. 4. Сона тоюға дән сәпди. 5. Дәниздә кәми үзүр. 6. Печдә од вар. 7. От яшылдыр. 8. Гәнд шириндир. 9. Гар ағдыр. 10. Бизим кәнд бөйүкдүр. 11. Чайда су чохдур. 12. Адил шар учурур. 13. Күбра чичәк дәрди. 14. Надир гәзет охуюр. 15. Солмаз дүнән бизә кәлди.

1. **Завод.** Завод фит верди. Атам завода кетди. Машынлар ишә дүшдү.

2. **Бизим колхоз.** Бизим колхоз бөйүкдүр. Колхозун бағы вар. Колхозун бостаны да вар.

3. **Чәмил.** Чәмил балачадыр. Нәнәм Чәмилә топ алды. Чәмил топу атды. Топу Азад тутду.

Е, ю, я һәрфләри

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

1. Ягут чайдан су апарыр. Яшар чайдан балыг тутур. Ямачда сүрү отлайыр.

2. Пайызда ярпаг саралыр. Язда ярпаг яшыл олур. Ағачлар ярпагла өртүлү олур.

3. Юнус әлини юду. Юнусун әли тәмиз олду. Мән әлими юдум.

4. Чәмәндә гоюн отлайыр. Гоюнун юну юмшаг олур. Юндан парча тохуюрлар.

5. Юнус дәрсини охуюр. Яшар да охуюр. Юнус яхшы охуюр. Яшар да яхшы охуюр.

6. Йәмән едди дәфтәр алды. Етәр дә дәфтәр алды. Биз чөрәк едик.

7. Рейһан бостана кетди. Бостанда емиш вар. Емиш шириндир. Биз емиш едик.

8. Мешә бөйүкдүр. Меймун мешәдә яшайыр. Мешәнин янында дағ вар. Дағ учадыр.

9. Ведрәдә су вар. Элдар ведрәйә су төкдү. Юнус ләкләри сулады. Элдар кечийә су верди.

10. Яғыш яғды. Ер яш олду. Дағдан сел ахды. Сел чая төкүлдү. Чайда балыг үзүр.

Й о х л а м а и м л а

1. **Май.** Май кәлди. Яшарын топу вар. Яшар бағда ойнайыр. Ягут вә Йәмән мешәйә кетдиләр. Аяз чәмәндә ойнайыр.

2. **Йолдашлар.** Юнус гоюн отарыр. Элдар вә Етәр чәмәндә ойнайырлар. Сонра Элдар гоюну отарды. Етәрлә Юнус ойнадылар.

3. **Гыш.** Инди гышдыр. Гышда һава союг олур. Гышда гар яғыр. Ушаглар гар топу ойнайырлар.

4. **Пайыз.** Пайызда чохлу яғыш яғыр. Сары ярпаглар ерә төкүлүр. Чүчәләр союгдан кизләнир.

5. **Яз.** Инди яздыр. Язда ярпаг яшыл олур. Бағда гушлар охуюр. Язын кәлмәсинә һамы севинир.

Шейләрин груплашдырылмасы

1. Китаб, дәфтәр, гәләм, резин—дәрс шейләридир.
2. Парта, стол, стул, шкаф—мебелдир.
3. Топ, шар, кукла,—оюнчаг шейләридир.
4. Палто, пенчәк, шалвар, папаг—кейим шейләридир.
5. Чәкмә, галош, чуст—аяггабыдыр.
6. Бошгаб, финчан, чайник, стәкан—габдыр.
7. Ат, инәк, гоюн, кечи, дәвә—эв һейванларыдыр.
8. Айы, гурд, түлкү, довшан—вәһши һейванлардыр.
9. Сәрчә, гарға, долаша, сығырчын—гушдур.

Бә'зи чәтин сөзләрин язылмасы

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

1. Апрел вә май яз айларыдыр. Апрелдә һава хош олур.
2. Ачар дәмирдән олур. Гапыны ачарла ачырлар.
3. Эвин бачасы вар. Бачадан түстү чыхыр.
4. Бичин башланды. Тахылы машынла бичирләр.
5. Ведрә дәмирдән олур. Ведрәдә су вар.
6. Гарға гушдур. Гарғанын рәнки гарадыр.
7. Надир бизә гоншудур. Гоншумуз бизә гонаг кәлди.
8. Гәнд ағдыр. Анам гәнд алды. Гәнд шириндир.
9. Довшан гачыр. Ит довшаны тутур. Довшан от ейир.
10. Һәйәтдә едди донуз вар. Донуз ем ейир.
11. Һәфтә едди күндүр. Едди дәфә өлч, бир дәфә бич.
12. Завод бөйүкдүр. Атам заводда ишләйир.
13. Бизим һәйәтдә инәк вар. Инәк чохлу сүд верир.
14. Бизим кәнд бөйүкдүр. Кәнддә мәктәб вә клуб вар.
15. Күләк әсир. Күләк әсәндә ал байраг елләнир.

16. Бизим колхоз варлыдыр. Колхозун чохлу гоюну вар.
17. Москва бөйүк шәһәрдир. Гардашым Москвада охуюр.
18. Мүәллим кәлди. Дәрс башланды. Мүәллим суал верди.
19. Бакыда нефт чохдур. Бизә чохлу нефт лазымдыр.
20. Нәнәм нағыл данышды. Мән дәрсими нағыл этдим.
21. Отаг истидир. Бизим отаг бөйүкдүр. Отагда күл вар.
22. Октябр байрамында синфи бәзәдик.
23. Атам мәнә палто алды. Палто галындыр.
24. Пишик эв һейваныдыр. Пишик сичан тутур.
25. Биздә радио вар. Радио охуюр. Радиоя гулаг асырам.
26. Стәкан шүшәдән олур. Стәканда су вар. Стәкан сынды.
27. Стол бөйүкдүр. Стул кичикдир. Стол вә стул мебелдир.
28. Түлкү вәһши һейвандыр. Түлкү тоюғу апарды.
29. Кирпинин тиканы вар. Әлимә тикан батды.
30. Көйдә чохлу улдуз вар. Мән улдуз шәкли чәкдим.
31. Үтү истидир. Назлы палтар үтүләди.
32. Хоруз банлады. Хоруз дәнләди.
33. Шакирд дәрсини охуду. Шакирд язды. Мән дә шакирдәм.
34. Феврал гыш айыдыр. Февралда һава союг олур.
35. Бизим күчә энлидир. Эвин эни он метрдир.
36. Ююнмаг лазымдыр. Ююнмаг адамы сағлам эдәр.
37. Январ гыш айыдыр. Гышда гар яғыр.
38. Йайда ярпаг яшыл олур. Пайызда ярпаг саралыр.
39. Биз яхшы охуюруг. Яхшы язырыг. Дәрсдә яхшы отуруруг.
40. Йолдаша яхшылыг эт. Яхшылыг яддан чыхмаз.

Кечилмишләрин тәкрары

Ярадычы имла

Верилмиш сөзләрдән ашағыдакы мөвзулара аид кичик һекайә дүзәлтмәк:

1. **Бағда**—ағач, кол, чичәк, гум.
2. **Гышда**—чөл, мешәлик, көлмәчә, һейван.
3. **Тарлада**—ағ, памбыг, колхозчу, машын.
4. **Синифдә**—парта, стол, стул, мүәллим, шакирд.
5. **Отагда**—мебел, пәнчәрә, күл, дибчәк.
6. **Гышда**—һава, союг, гар, су, шахта.
7. **Язда**—ағач, ярпаг, чичәк, гуш.
8. **Йайда**—һава, тахыл, бичин, яйлаг.
9. **Пайызда**—ярпаг, ағач, гум, дәрс.
10. **Эвдә**—сәһәр, чай, чөрәк.

Хәбәрдарлыглы имла

1. **Сәһәр.** Шәһәр юхудан айылды. Заводлар фит верди. Фәһләләр ишә кетдиләр. Ушаглар мәктәбә кетдиләр.

2. **Эвдә.** Ахшам саат беш иди. Биз столун башында отурдуг. Анам чай төкдү. Надир, Солмаз чай ичдиләр. Мән вә Вагиф булка едик.

3. **Яйлаг.** Назим вә Йәмән яйлаға кедирләр. Яйлаг мешәликдир. Мешәдә чохлу ағач вар. Мешәдә айы вә кирпи яшайыр.

4. **Пишик.** Мәним Инчи адлы пишийим вар. Пишийин түкү юмшагдыр. Пишик сичанлары тутур. Инчи Топландан горхур.

5. **Бағ.** Колхозун мейвә бағы вар. Бағда мейвә чохдур. Пионерләр колхоза көмәк эдирләр. Онлар яйда әлбир ишләдиләр.

6. **Шәһәр.** Шәһәрдә бөйүк эвләр вар. Күчәләр энлидир. Күчәдән машынлар кедир. Биз шәһәрдә яшайырыг. Шәһәр бөйүкдүр.

7. **Мәктәб.** Нияз мәктәбә кедир. Яшар да мәктәбдә охуюр. Бачым Нияз үчүн карандаш алды. Мүәллим дәфтәр верди.

8. **Балыг ову.** Чайда су чохдур. Чайда балыг вар. Надир тилов атды. Элдар бир балыг тутду. Биз балыг едик.

9. **Йай.** Һава исти иди. Әли гузу отарды. Гәмәр газлары говду. Гузу ағачын көлкәсиндә ятды.

10. **Яз.** Яз кәлди. Һава хош олду. Ағачлар ярпаг ачды. Бағ яшыл донуну кейди. Гушлар охуду.

11. **Бал.** Ахшам Фамта хала бизә кәлди. Анам габа бал төкдү. Азад, Юнус вә Яшар бал едиләр. Бал шириндир.

12. **Гыш.** Һава союг иди. Гар яғырды. Күләк әсирди. Ушаглар күчәйә чыхдылар. Юнус вә Яшар хизәкдә сүрүшдүләр.

13. **Көл.** Көлдә су чохдур. Көл бөйүкдүр. Көлүн сую дурудур. Көлдә дөрд өрдәк үзүр.

14. **Кирпи.** Бағда бир кирпи көрдүм. Кирпинин тиканы вар. Мән кирпини тутдум. Тиканы әлимә батды.

15. **Овчу.** Овчу мешәйә кетди. Мешәдә һейван чохдур. Овчу түлкү вурду. Ит довшаны говду. Довшан бәрк гачыр.

16. **Кукла.** Сона балачадыр. Сонанын кукласы вар. Бачым кукла үчүн палтар тикди. Сона кукланы чимдирди.

17. **Бостан.** Колхозун бостаны вар. Бостанда кәләм, емиш, гарпыз вар. Емиш шириндир. Биз гарпыз едик.

18. **Тарла.** Тарла бөйүкдүр. Тарлада памбыг чохдур. Машын памбыг дашыйыр. Памбыгдан парча тохунур.

19. **Гуш.** Гушлар бизим достумуздур. Гушлары горуюн. Гушлар чүчүләри ейир. Бағы горуюр.

20. **Битки.** Биткинин файдасы чохдур. Биткини горумаг лазымдыр. Биз биткийә гуллуг эдирик. Биз һәйәтдә ағач әкдик.

Йохлама имла

1. **Баһар.** Баһар кәлди. Һава хош олду. Ағач ярпаг ачды. Гушлар нәғмә охуюр. Бағда кәпәнәк учур.

2. **Май.** Инди майдыр. Күн чыхды. Һава гызды. Сәлим вә Паша чәмәндә ойнадылар. Чәмәндә лалә ачылды.

3. **Мешә.** Әһмәд, Ягут вә Йәмән мешәйә кетдиләр. Йәмән көбәләк дәрди. Ягут сәбәтә көбәләк йығды. Биз көбәләк биширдик.

4. **Довшан.** Әзиз бир довшан тутду. Мән довшана сүд вердим. Довшан чөлдә вә мешәдә яшайыр. Довшан от ейир.

5. **Ахшам.** Ахшам олду. Һамы эвә топлашды. Атам гәзет охуду. Анам китаб охуду. Мән дәрсими яздым. Бачым Солмаз кукла илә ойнады.

6. **Май байрамы.** Бир Май кәлди. Пионерләр кәзмәйә чыхдылар. Мусиги чалынды. Адил байраг тутду. Туту барабан чалды.

7. **Кәзинти.** Дәрс битди. Мүәллим бизи кәзмәйә апарды. Биз бағда кәздик. Ағачлара бахдыг. Сара, Назлы вә Севил ярпаг кәтирдиләр.

8. **Мәрчан.** Элдарын Мәрчан адлы ити вар. Элдар Мәрчаны говур. Мәрчан да пишийи говур. Элдар Мәрчана чөрәк атды. Мәрчан еди, сонра ойнады.

9. **Яз.** Язда ағачлар ярпаг ачыр. Гушлар учуб кәлир. Чүчүләр гыш юхусундан ояныр. Арылар чичәкдән ширә сорур. Язын кәлмәсинә һамы севинир.

10. **Бағда.** Бизим бағымыз вар. Бағда алма, нар ағачы вар. Биз яйда баға кедирик. Бағын һавасы сәриндир.

11. **Һейванхана.** Мүәллим бизи һейванханая апарды. Орада чохлу һейван варды. Шир ачыглы иди. Меймун ойнайырды. Айы ятмышды.

12. **Ушаг бағчасы.** Гардашым Ариф бағчая кедир. Бағчада ушаг чохдур. Ушаглар бағчада ейирләр, ятырлар. Ахшам анам Арифи эвә кәтирир.

ИКИНЧИ СИНИФ

I синифдә кечилмишләрин тәкрары

Саит вә самитләр, Е, Я, Ю һәрфләри

1. **Яй.** Яй иди. Ушаглар мешәйә кетдиләр. Онлар мешәдә көбәләк вә чийәләк тапдылар. Ушаглар чәмәнликләрдә ойнадылар. Онлар чийәләк едиләр.

2. **Яйлагда.** Биз яйлагда идик. Яйлаг сәриндир. Яйлагда булаг сую ичирләр. Һәр тәрәф дағдыр. Дағын ямачында гоюн сүрүсү отлайыр. Дағда галын мешә вар.

3. **Мәктәб.** Пайыз кәлди. Ушаглар мәктәбә кедирләр. Мәктәбдә ушаг чохдур. Яшар вә Азадә бир партада отурурлар. Етәр китаб охуду. Ягут язды.

4. **Пайыз.** Инди пайыздыр. Пайызда чохлу яғыш яғыр. Ер яш олур. Ағачлар чылпаг галыр. Ярпаглар ерә төкүлүр. Юнус галош кейди. О, мәктәбә кетди.

5. **Чәмәндә.** Айдын пайыз күнү иди. Нияз, Ягут вә Етер кәзмәйә кетдиләр. Онлар чәмәндә ойнадылар. Етәр көлмәчәдә аяғыны юду.

6. **Дүшәркәдә.** Пионерләр яйда дүшәркәдә идиләр. Юнус да дүшәркәдә иди. Элдар вә Яшар Бакыдан кәлмишдиләр. Юнус Евлахдан кәлмишди. Дүшәркә яхшы иди.

7. **Чайда.** Яшарла Юнус тилов көтүрдүләр. Онлар балыг тутмаға кетдиләр. Юнус балачадыр. Онун едди яшы вар. Яшар тилову чая атды. Онлар балыг тутдулар. Етәр балыг биширди.

8. **Ягут.** Ягут саат еддидә дурур. О, ечәк ейир. Ягут мәктәбә кедир. О, эвдә дәрсини охуюр. Ягут анасына көмәк эдир. О, ахшам тез ятыр.

Эйни көклү сөзләр

Су, сулу, сусуз, суламаг.
Дәниз, дәнизчи.
Кәнд, кәндли, кәндимиз.
Бағ, бағча, бағбан.
Дән, дәнлик, дәнләмәк.
Дағ, дағлы, дағлыг, Дағыстан.
Чәмән, чәмәнлик.
Бичин, бичинчи, бичәнәк.
Трактор, тракторчу.
Көз, көзлүк, кезәтчи.
Сүд, сүдлү, сүдәмәр.

Хәбәрдарлыглы имла

1. Чайда су чохдур. 2. Ер сусуздур. 3. Памбығы суламаг лазымдыр. 4. Дәниз яхшыдыр. 5. Гардашым дәнизчиләр. 6. Кәнд узагдыр. 7. Кәндимиз бөйүкдүр. 8. Баг яшыл донуну кейди. 9. Бағбан бағы тәмизләйир. 10. Бағчада чичәкләр ачылмышдыр. 11. Гушлара дән сәпдим. 12. Азад ағачдан дәнлик асды. 13. Гушлар дәнләмәк истәйир. 14. Дағ учадыр. 15. Дағлыг ердә һава тәмиз олур. 16. Гардашым Дағыстана кетди. 17. Гузу чәмәндә отлайыр. 18. Бизим эвин янында чәмәнлик вар. 19. Бичин башланды. 20. Бичинчи тахыл бичир. 21. Кәнддә трактор чохдур. 22. Тракторчу ер сүрүр. 23. Көзү горумаг лазымдыр. 24. Бабам көзлүк тахыр. 25. Сүд шириндир. 26. Бизим инәк сүдлүдүр. 27. Гардашым сүдәмәрдир.

Лар вә ләр шәкилчиләри

Хәбәрдарлыглы имла

1. Ушаглар мәктуб яздылар. 2. Колхозчулар ери шумладылар. 3. Заводларда маторлар, дәзкаһлар электриклә ишләйир. 4. Шәһәрләрдә вә кәндләрдә электрик лампасы яныр. 5. Бағда күлләр, чичәкләр ачылмышдыр. 6. Пионерләр шейпур чала-чала нүмайишә кедирләр.

7. Тарлаларын әтрафында
Мешәликләр салырыг биз,
8. Горхмасын боз күләкләрдән
Бол мәһсуллу чөлләримиз.

Да вә дә шәкилчиләри

1. Ушаглар бағда ойнайырлар. 2. Ағачда гуш отуруб. 3. Гутуда алты гәләм вар. 4. Гышда гар чох яғыр. 5. Китабда чохлу шәкил вар. 6. Биз мәктәбдә охуюруг. 7. Бачым бешинчи синифдә охуюр. 8. Анам фабрикдә ишләйир. 9. Габда бал вар. 10. Ведрәдә су вар.

Да вә дә шәкилчиләри

1. Айдан-ая, илдән-илә Вәтәнимиз көзәлләшир. 2. Тарладан тракторун сәси кәлир. 3. Узагдан ушагларын күлмәк сәси эшидилир. 4. Сәрнишинләр гатардан дүшүрләр. 5. Шофер машындан дүшдү. 6. Анам фабрикдән гайытды. 7. Нефтдән бензин вә чүрбәчүр яғ әмәлә кәлир.

8. Кәлирдим кәнддән, Ағзы сүмүкдән,
Сәс кәлди бәркдән, Саггалы әтдән.

Йохлама имла

1. **Мешәдә.** Гызлар, оғланлар мешәйә кетдиләр. Ағачларда гушлар юва тикир. Бүлбүлләр чәһ-чәһ вурур. Кәпәнәкләр чичәкләрин үстүндә учушур. Мешәнин мәнзәрәси көзәлдир.

2. **Кәнддә.** Газлар, өрдәкләр көлдә чимир. Ушаглар чөлдә ойнайырлар. Колхозчулар тарладан гайыдырлар. Инәкләр нахырдан гайыдыр. Эвләрдә электрик лампалары яныр.

3. **Фабрикдә.** Фабрикдә фәһлә чохдур. Анам да фабрикдә ишләйир. О үч дәзкаһда ишләйир. Фабрикдә чит тохунур. Чити памбыгдан тохуюрлар. Читдән палтар тикирләр.

4. **Дүшәркә.** Пионерләр дүшәркәдән гайытдылар. Онлар дүшәркәдә яхшы динчәлмишләр. Биз эвдән чыхдыг. Онлары күчәдә гаршыладыг. Пионерләр бизи узагдан саламладылар. Биз дә онлары саламладыг.

5. **Бизим синиф.** Синифдә шәкилләр асылмышдыр. Ушаглар парталарда отурмушлар. Дивардан язы тахтасы асылмышдыр. Биз тахтада язырыг. Пәнчәрәдә күл дибчәкләри вар. Биз тәнәффүсдә синифдән чыхырыг.

6. **Мәктәбдә.** Сәһәр тездән зәнк чалынды. Мәктәбдә дәрс башланды. Һамы синифдәдир. Мүәллим гапыдан кирди. Биз парталардан галхдыг. Мүәллим дәрси мәндән сорушду. Солмаз тахтада язды. Биз дәрсдән сонра һәйәтдә ойнадыг.

7. **Фәсилләр**. Гышдан сонра яз кәлир. Яздан сонра яй олур. Яйдан сонра пайыз кәлир. Гышда кечәләр узун, күндүзләр гыса олур. Яйда күнләр узун, кечәләр гыса олур.

Шейләрин адыны билдирән сөзләр

Битки адлары

Ағач, ярпаг, от, күл, чичәк, алма, армуд, нар, һейва, үзүм, килас, албалы, емиш, гарпыз, кәләм, картоф.

Һейван вә гушлар

Ат, инәк, гоюн, кечи, дәвә, ит, пишик, айы, чанавар, түлкү, шир, пәләнк, довшан, кирпи, тоюг, хоруз, газ, өрдәк, сәрчә, гарға, бүлбүл, сығырчын.

Инсан адлары

Ана, ата, нәнә, баба, бачы, гардаш, оғул, гыз, нәвә, хала, Баба, Азад, Сона, Сара, Назлы, Фуад .

Тәбиәт һадисәләринин адлары

Гыш, яз, пайыз, кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, гар, яғыш, шахта, исти, союг, күләк, һава, булут.

Хәбәрдарлыглы имла

1. Биз ағач әкдик. Ағач ярпаг ачды. От көйәрди. Бағчада әлван күлләр, чичәкләр ачылмышдыр. Алма, армуд, нар, һейва, үзүм, килас, албалы мейвәдир. Гарпыз, емиш, кәләм, картоф тәрәвәздир.

2. Ат, инәк, гоюн, кечи, дәвә, ит, пишик—эв һейванларыдир. Назлы Фуадла йолдашдыр.

Айы, чанавар, түлкү, шир, пәләнк, довшан, кирпи—вәһши һейванлардыр. Вәһши һейванлар мешәдә яшайыр.

3. Азадын анасы, атасы, бабасы, нәнәси, бачысы, гардашы вар. Халамын оғлу, гызы, нәвәси вар. Сона Саранын бибисидир. Назлы Фуадла йолдашдыр.

4. Гыш, яз, яй, пайыз илин фәсилләридир. Яз вә пайыз кирәндә кечә-күндүз бәрабәр олур. Яйда һава исти, гышда исә союг олур. Күләк әсир. Һава булут олур. Яғыш яғыр.

Ярадычы имла

Ашағыдакы сөзләрдән чүмләләр дүзәлтмәк.

1. Мәктәб, һәйәт, ағач, чичәк.

2. Завод, машын, иш.

3. Синиф, парта, стол, стул.

4. Отаг, шкаф, диван.

Кечилмишләрин тәкрары

Яйлагда

Сәһәр ачылды. Галын думан иди. Отларын үстүндә шеһ дамчылары дүзүлмүшдү. Биз колхоза кетдик. Колхозда яхшы эвләр вә мәктәб вар. Чәмәнликдә кәздик. Инәкләр, гоюнлар чәмәндә отлайыр.

Кәнддә

Яйда мән кәнддә идим. Бизим эв чайын саһилиндә иди. Чайда балыгварды. Биз чайдан балыг тутдуг.

Колхозчулар тарлада, бағда, бостанда ишләйирдиләр. Ушаглар да онлара көмәк эдирдиләр.

Йолдашлыг

Пайыз иди. Ушаглар дәрсдән чыхдылар. Бағын зибилини тәмизләдиләр. Ери һамарладылар. Ушаглар алағ отларыны ердән чыхартдылар. Ләкләр дүзәлтдиләр. Онлар су дашыдылар, ләкләри сувардылар.

Гуш дәнлийи

Пайызда чохлу яғыш яғыр. Күчәләрдән сел кедир. Ушаглар ағачдан гуш дәнлийи асдылар. Назлы эвдән чөрәк кәтирди. Онлар дәнлийә чөрәк гырынтылары төкдүләр. Гушлар дәнләди.

Бөйүк һәрфләрин язылмасы

Хәбәрдарлыглы имла

1. Биз Советләр Иттифагында яшайырыг. 2. Москва өлкәмизин мәркәзидир. 3. Биз Москваны севирик. 4. Ленинград, Сталинград, Одесса, Севастопол—гәһрәман шәһәрләрдир. 5. Бакы Азәрбайчанын мәркәзидир.

1. Араз чайы Сабирабадда Күр чайы илә говушур. 2. Күр чайы Хәзәр дәнизинә төкүлүр. 3. Ока вә Кама чайлары Волгая ахыр. 4. Күрүн саһилиндә Минкәчевир шәһәри салынмышдыр.

1. Әләкбәр Сабир Азәрбайчан шаиридир. 2. Дайым Азад Әмиров Москвая кетди. 3. Лейла Надир гызы Әһмәдова бағча мүдиридир. 4. Бәсти Бағырова памбыг устасыдыр. 5. Бизим мәктәб Фүзули күчәсиндә ерләшир.

1. Бакынын күчәләри узун вә кенишдир. 2. Бакыдан Мәрдәкана вә Бузовная электрик дәмир йолу вардыр. 3. Басин вә Һүсү Һачыев күчәләриндән трамвай кедир. 4. Троллейбус Коммунист күчәсиндән кечиб, Сталин проспектинә дөнүр.

Йохлама имла

Дүшәркәдә

Ушаглар яйда дүшәркәйә кетмишдиләр. Дүшәркә Көйкөлүн саһилиндә ерләшмишди. Адил Сәмәдов вә Фәридә Низова да дүшәркәдә иди. Адил Шамахыдан кәлмишди. Фәридә Ләнкәрандан кәлмишди. Ушаглар һәр күн Көй көлдә чимирдиләр.

Минкәчевир

Күрүн саһилиндә Минкәчевир су-электрик стансиясы тикилмишдир. Минкәчевир Кировабада, Халдана, Евлаха ишыг верир. Бакы вә Сумгайыт да Минкәчевирдән ишыг алыр. Надир Сәмәдов Минкәчевирдә мүһәндисдир.

Артекдә

Биз Гара дәниз саһилиндәйик. Дәнизин саһилиндә Артек пионер дүшәркәси ерләшир. Биз Бакыдан кәлмишик. Дүшәркәмиздә Уфадан, Москвадан, Ленинграддан кәләнләр дә вар. Биз яхшы истираһәт эдирик.

Ленинград

Мән Ленинграды көрмүшәм. Ленинград көзәл шәһәрдир. Ленинградын күчәләри узун вә кенишдир. Шәһәр ичәрисиндән Нева чайы ахыр. Неванын саһилиндә Смолны ерләшир. Владимир Илич Ленин вә Серкей Миронович Киров Смолныда ишләмишләр.

Һәрәкәт билдирән сөзләр

Хәбәрдарлыглы имла

1. Ат гачыр. 2. Назлы дәрсини языр. 3. Надир топла ойнайыр. Элмира сәһәр тездән дурур. 5. Никар палтар ююр. 6. Күлүш газлары говур.

1. Гатар кедир. 2. Ушаглар бағда кәзирләр. 3. Ат от ейир. 4. Ағачдан ярпаглар төкүлүр. 5. Чамал хизәкдә сүрүшүр.

1. Анам китаб алды. 2. Чәмил дәрсини язды. 3. Ушаглар чәмәндә ойнадылар. 4. Гуш учду. 5. Ягут юнду. 6. Назим тездән дурду. 7. Вагиф китаб охуду.

1. Атам ишдән кәлди. 2. Биз наһар едик. 3. Гардашым мәктәбә кетди. 4. Сабир Москвая кетди. 5. Гушлар исти ерә көчдү. 6. Тәйярә учду.

Йохлама имла

Гышда

Гышда гар яғыр. Ерин үзү өртүлүр. Сәрчәләр гарын үстүндә тулланыр. Онлар дән ахтарырлар. Гарғалар кәзир, гарда эшәләнир. Онлар дән үчүн адамын яхынлығына кәлирләр.

Гыш фәсли

Гышда гар яғыр. Шахтадан адамын үзү гызарыр. Чүчәләр союгдан кизләнир.

Адамлар галын палтар кейирләр. Мал-гараны исти төйләдә сахлайырлар. Гар яған кими ушаглар һәйәтә йүйүрүрләр. Онлар хизәкдә сүрүшүрләр.

Сәрчәләр

Сәрчәләр дән ахтарырды. Мән эвдән чөрәк көтүрдүм. Тез һәйәтә йүйүрдүм. Сәрчәләрә чөрәк гырынтылары төкдүм. Өзүм бир тәрәфдә дуруб бахдым. Сәрчәләр учуб кәлди вә дәнләмәйә башлады.

Күллүнүн иши

Күллү мәктәбдән гайытды. Чөрәк еди. Күллү бир аз динчәлди. О дәрсини охуду, сонра да язды. Күллү эви сүпүрдү, күлләрә су төкдү. Күллү һәйәтә чыхды. О, йолдашы илә ойнады.

Мүбтәда вә хәбәр

Хәбәрдарлыглы имла

1. Күләк ярпаглары төкдү. 2. Шамил ағач әкди. 3. Яғыш яғыр. 4. Чобан сүрү отарыр. 5. Пишик сүдү ичди.

1. Солмаз дәрсини охуду. 2. Атам заводда ишләйир. 3. Анам ишдән кәлди. 4. Мән шәкил чәкдим. 5. Дайым Москвая кетди.

1. Тәйярә һавада учур. 2. Ушаглар ойнайырлар. 3. Йәмән мәктәбә кетди. 4. Пионерләр нүмайишә чыхдылар. Биз нәғмә охудуг. 6. Нәнәм чораб тохуду.

1. Фабрик фит верди. 2. Анам фабрикә кетди. 3. Дәзкаһлар ишә дүшдү. 4. Биз экскурсияя кетдик. 5. Мән эви сүпүрдүм. 6. Трактор ер шумлайыр.

Йохлама имла

Балыг ову

Вагиф тилов көтүрдү. Йәмән сәбәт көтүрмүшдү. Вагиф вә Йәмән чая кетдиләр. Вагиф тилову атды. О үч балыг тутду. Йәмән балыглары сәбәтә йығды. Онлар эвә гайытдылар.

Овчу

Овчу мешәйә кетди. Довшан гачырды. Овчу довшаны вурду. Түлкү мешәдән чыхды. Ит түлкүнү говду. Түлкү бәрк гачырды. Овчу нишан алды. Түлкү ерә сәрилди. Овчу түлкүнүн дәрисини сойду.

Язда

Яз кәлди. Отлар көйәрди. Ағачлар ярпаг ачды. Гушлар нәғмә охуюр. Тарлада иш гайнайыр. Тракторчу ер шумлайыр.

Колхозчулар тохум сәпирләр. Онлар тохуму машынла сәпирләр.

Ағачларын байрамы

Баһардыр. Чүчүләр гыш юхусундан айылыр. Гушлар чиккилдәшир, охуюр, юва тикирләр.

Ағачларын да байрамыдыр. Ағачлар да яшыл донуну кейир, әлван чичәкләрлә бәзәнир. Яз кәләндә гушлар кими ағачлар да севинир, байрам эдир.

Мүхтәсәр вә кениш чүмлә

Хәбәрдарлыглы имла

1. Гуш учду. 2. Довшан гачды. 3. Яғыш яғыр. 4. Гузу отлайыр. 5. Сәһәр ачылды. 6. Күнәш чыхды. 7. Гатар кедир. 8. Зәнк олду. 9. Дәрс башланды. 10. Гушлар охуду.

1. Чай ичдим. 2. Мәктәбә кетдим. 3. Китаб алдым. 4. Күнәш чыхды. 5. Ағач яшыллашды. 6. Фазил кәлди. 7. Тәйярә учур. 8. Гузу мәләди. 9. Сүд ичдим. 10. Ушаглар ойнадылар.

1. Инәк чохлу сүд верир. 2. Анам инәк сағыр. 3. Садыг завода кетди. 4. Бачым мәктәбдән гайытды. 5. Мән бал едим. 6. Бал шириндир. 7. Рейһан дәрсини охуду.

1. Дүлкәр стул гайырыр. 2. Дәмирчи дәмири дөйүр. 3. Чөл гарла өртүлмүшдүр. 4. Гушлар дән ахтарыр. 5. Тоюглар һиндән чыхды. 6. Шукуфә тоюглара дән сәпди.

1. Довшан мешәдән чыхды. 2. Гузу чәмәндә отлайыр. 3. Надир дәрсини һазырлады. 4. Пишик сүд ичир. 5. Бабам шандан бал кәсди. 6. Биз ахшам бал едик.

1. Анам Москвая кетди. 2. Биз киноя кетдик. 3. Мәктәбдә чанлы кушә вар. 4. Мән довшана ем вердим. 5. Довшан көк ейир. 6. Машын фит верди. 7. Муса бизә кәлди.

1. Ағачда юва вар. 2. Архдан су ахыр. 3. Балыгчы тор атды. 4. Торда балыг вар. 5. Дәниздә гайыг үзүр. 6. Мешәдә көбәләк вар. 7. Ушаглар көбәләк дәрдиләр.

1. Ювада гуш вар. 2. Мешәдә айы вар. 3. Айы мағарада яшайыр. 4. Гышда бәрк шахта олур. 5. Биз байрамда нүмайишә чыхдыг. 6. Ушаглар экскурсияя кетдиләр.

Йохлама имла

Гыш

Союг гыш кәлди. Күнләр гысалды. Юмшаг гар ерин үзүнү өртдү. Ағачлар чылпаг галды. Будаглардан гар салхымлары салланды. Шахтадан адамын үзү гызарыр.

Сүлһ ордусу

Совет Ордусу Вәтәнимизи горуюр. Совет Ордусу чох күчлүдүр. О, өлкәмизин кешийиндә дурмушдур.

Бизим орду сүлһ ордусудур. Ордумуз сүлһүн даяғыдыр.

Тохучу фабрики

Адилин анасы фабрикдә ишләйир. Фабрикдә чохлу машын вар. Сәһәр тездән фит верилир. Фәһләләр ишә кедирләр. Фабрикдә чохлу гадын ишләйир. Онлар парча тохуюрлар.

Завод

Шәһәрдә бөйүк завод вар. Заводун һүндүр бачалары вар. Бачалардан түстү чыхыр. Шукуфәнин атасы заводда ишләйир. Заводун клубу вар. Фәһләләр клуба кедирләр. Орада китаб вә гәзет охуюрлар.

Мәним Инчим

Мәним пишийим вар. Ады Инчидир. Инчи чох сайыгдыр. Инчинин түкү юмшагдыр. Онун көзләри парылдайыр. Инчинин чайнаглары итидир. Инчи исти ердә ятмағы севир.

Һейванханада

Шаиг һейванханая кетмишди. Һейванханада вәһши һейванлар варды. Довшан от ейирди. Ширин баласы варды. Шаиг меймуна көк атды. Меймун еди. Чанавар итә охшайырды.

Бәнөвшә

Баһар кәлди. Һава гызды. Ушаглар бағa кетдиләр. Отлар көйәрмишди. Ағачлар ярпаг ачмышды. Колун дибиндә бәнөвшәләр ачылмышды. Ушаглар бәнөвшә дәрдиләр. Бәнөвшәдән әтир ийи кәлирди.

Ағачлары горуюн

Ағачларын файдасы чохдур. Ағач тикинтийә лазым олур. Ағачдан одун әмәлә кәлир. Йайын истисиндә ағач көлкәсиндә сәринләширик. Ағачлары горумаг лазымдыр. Ағачлары тәләф этмәк олмаз.

Пионерләр

Дүшәркәдә наһар һазыр иди. Столун үстүндә чәнкәл-бычаг дүзүлмүшдү. Зәнк олду. Пионерләр топлашдылар. Онлар

налар этдиләр. Наһардан сонра кәзмәйә кетдиләр. Бағда кәздиләр, чәмәндә отурдулар.

Мәктуб

Фаигин чохлу китабы вар. О, Ленин һаггында язылмыш китабчаны охуду. Фаиг гардашына мәктуб язды. О, охудуғу китабларын адыны да язды. Фаиг мәктубу почта салды.

Нәгли вә суал чүмләләри

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

1. Сән ахшам һарада идин? Мән мәктәбдә идим. Сән мәктәбдә нә эдирдин? Дәрсими һазырлайырдым. Мәктәбдә даһа ким варды? Адил дә орада иди. Ушаглар мәктәбин һәйәтиндә нә әкдиләр? Ушаглар һәйәтдә нар, һейва вә сөйүд ағачлары әкдиләр.

2. Сән һарада идин? Мән бағда идим. Сән орада нә эдирдин? Мән топла ойнайырдым. Кимлә ойнайырдын? Мәм Күбрә илә ойнайырдым. Бағда даһа ким варды? Сона да орада иди.

3. Ушаглар һансы оюну ойнайырдылар? Онлар кизләнпач ойнайырдылар. Онлар һарада ойнадылар? Онлар һәйәтдә ойнадылар. Әввәл ким кизләнди? Әввәл Нуру кизләнди. Нуруну ким тапды? Нуруну Адил тапды.

4. Пишийи һарадан тапдын? Пишийи Пәри хала верди. Пишийин ады нәдир? Ады Мәстандыр. Пишийә нә вердин? Пишийә сүд, әт вердим. Пишик һарада ойнайыр? Пишик эвдә ойнайыр.

5. Гар нә вахт яғды? Гар дүнән яғды. Ушаглар нә этдиләр? Ушаглар гартопу ойнадылар. Онлар һарада ойнадылар? Онлар һәйәтдә ойнадылар. Хизәкдә ким сүрүшдү? Хизәкдә Надир сүрүшдү.

6. Илдә нечә фәсил вар? Илдә дөрд фәсил вар. Һансылардыр? Яз, яй, пайыз, гыш. Айда нечә күн вар? Айда отуз күн вар. Һәфтәдә нечә күн олур? Һәфтәдә едди күн олур.

Й о х л а м а и м л а

Севил

Пайыз иди. Күчлү яғыш яғырды. Севил эвдә отурмушду. О, гардашына мәктуб язырды. Севилин гардашы Москвада охуюрду. Севил гардашыны чох истәйирди.

Чәмәндә

Баба бағда ишләйирди. Күлзар чәмәнлийә кетди. Күлзарын әлиндә сәбәт варды. Күлзар, чийәләк тапдын? Чийәләк тапдым. Чийәләйи һарадан тапдын? Чийәләйи чәмәникдән тапдым.

Балыгчылар

Нуру илә Адил балыг тутмаға кетдиләр. Бәс, тор һаны? Тору Чамал апарды. Чамал һара кетди? Чамал чая тәрәф кетди. Онлар тору атдылар. Чохлу балыг тутдулар.

Албом

Анам Сона үчүн албом алды. Сона, нә шәкли чәкәчәксән? Эв шәкли чәкәчәйәм. Сона эв шәкли чәкди. Бу кимин эвидир? Бу бизим эвимиздир. Пишик шәкли чәкә билирсән? Чәкә билирәм.

Адрес

Дилдар Бакыда яшайыр. Дилдар, сиз һансы күчәдә яшайырсыныз? Биз Фүзули күчәсиндә яшайырыг. Эвинизин нөмрәси нечәдир? Эвимизин нөмрәси он алтыдыр. Эвиниз нечәнчи мәртәбәдәдир? Эвимиз үчүнчү мәртәбәдәдир.

Китаб

Айдынын шәкилли китабы вар. Айдын, китабы ким алды? Китабы анам алды. Сән охумаг билирсән? Мән охумаг билирәм. Язмаг да билирәм. Шәкил чәкә билирсән? Шәкил дә чәкирәм.

Бә'зи чәтин сөзләрин язылмасы

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

1. **Ағач** яшыл донуну кейди. **Ағачдан** алма дәрдим.
2. Машын иши **асан** эдир. Дәрсимиз **асандыр.**
3. **Ағыл** башда олар, яшда олмаз. **Ағыллы** адам һәр иши бачарар.
4. **Бағчада** чичәкләр ачылыб. **Бағчадан** чичәк дәрдим.
5. **Будагда** гуш отуруб. Гуш **будагдан** учду.
6. Эвин янында **бостан** вар. **Бостанда** тәрәвәз битир.
7. **Бузов** чәмәндә отлайыр. **Бузов** анасыны әмир.
8. **Вахта** гәнаәт элә. Дәрс охумаға **вахт** тапдым.

9. **Вазелин** яғдыр. **Вазелин** нефтдән әмәлә кәлир.
10. Мәнә бир **вәрәг** вер. Дәфтәрин **вәрәги** тәмиздир.
11. **Говлугда** кағыз вар. Анам мәнә **говлуг** алды.
12. **Гоншумуз** бизә кәлди. Сона бизимлә **гоншудур.**
13. **Гурд** гоюн апарыр. Гоюну **гурддан** гору.
14. Атам мәнә **галош** алды. Гышда **галош** аяғы исти сахлайыр.
15. **Декабр** айы союг олур. **Декабрдан** сонра январ кәлир.
16. **Дәниз** сакитдир. **Дәниздә** гайыг вә пароход үзүр.
17. Фабрикдә **дәзкаһлар** ишләйир. Анам үч **дәзкаһда** ишләйир.
18. Отагда **диван** вар. Нәнәм **диванда** отуруб.
19. Аптекдән **дәрман** алдым. Азад **дәрман** ичди.
20. Бачым **дүкандан** гәнд алды. **Дүканда** чох шей вар.
21. **Елкән** ағарыр. Дәниздә ағ **елкәнли** гайыг үзүр.
22. **Илдырым** чахды. Ағачы **илдырым** вурду.
23. **Идман** мүәллими кәлди. Биз **идманла** мәшғул олдуг.
24. Чөлдә **илхы** отлайыр. **Илхыда** ат чохдур.
25. Һава **ишыгдыр. Ишыгдан** адамын көзү гамашыр.
26. **Илан** сүрүнән һейвандыр. **Илан** адамы вурур.
27. Биз **картоф** әкдик. Бостанда **картоф** чохдур.
28. Биз **коллексия** дүзәлтдик. **Коллексияны** мәктәбә кәтирдик.
29. Имран **коммунистдир.** Яшасын **коммунист** партиясы!
30. **Китаб** бизә билик верир. **Китабы** тәмиз сахла.
31. Надир мәктәбдә **катибдир. Катиб** мәктуб языр.
32. Тарлада **комбайн** ишләйир. **Комбайн** тахыл бичир.
33. **Ленинград** көзәл шәһәрдир. Атам **Ленинграддадыр.**
34. Отагда **мебел** вар. **Мебел** фабрикдә гайрылыр.
35. Бу ил колхозун **мәһсулу** бол олду.
36. **Мишар** итидир. Азад тахтаны **мишарлады.**
37. **Маһуд** юндан тохунур. Мәним **маһуд** палтонум вар.
38. **Октябр** вә **ноябр** пайыз айларыдыр.
39. Әһмәд **ова** кетди. Дайым **овчудур.**
40. Гардашым **пионердир. Пионерләр** дүшәркәйә кедирләр.
41. **Печ** истидир. **Печдә** одун вар. **Печдән** түстү чыхыр.
42. Гәләмин учунда **перо** вар. **Перо** сынды.
43. Бостанда **памидор** вар. **Памидор** гызарды.
44. Дәрсләр **сентябрда** башланыр. Пайыз **сентябрда** кирир.
45. **Сүнбүл** саралды. **Сүнбүлүн** әтри әтрафа яйылды.
46. **Синифдә стол** вар. **Столу** тахтадан гайырырлар.

47. Мәним **стулум** вар. Мән **стулда** отурурам.
48. **Трактор** ер сүрүр. Тарладан **тракторун** сәси кәлир.
49. Дәфтәрдә айын **тарихини** яздым.
50. **Фабрик** фит верди. **Фабрикдә** фәһлә чохдур.
51. **Фанар** яныр. Мәним чиб **фанарым** вар.
52. **Финчанда** сүд вар. Мән **финчанда** чай ичдим.
53. Бостанда **хияр** вар. Мән **хияр** едим.
54. Бағда **чинар** ағачы вар. **Чинар** учадыр.
55. **Чобан** сүрү отарыр. **Чобан** түтәк чалыр.
56. **Чейран** бәрк гачыр. **Чейранын** аяглары назикдир.
57. Сәлим **чәлд** ишләйир. Ат **чәлд** гачыр.
58. **Шүшә** сынды. Анам **шүшәни** силир.
59. Шкафда **япышган** вар. Сәмәд **япышган** алды.
60. Йәмән **яхшы** охуюр. Мән **яхшы** язырам.
61. Назим **юхудан** айылды. Ушаг **юхулады.**
62. Пишик **юмагла** ойнайыр. **Юмаг** бөйүкдүр.

Ярадычы имла

Верилмиш сөзләрдән ашағыдакы мөвзуларда кичик һекайә дүзәлтмәк:

1. **Бостан:** колхоз, бостан, емиш, гарпыз, тәрәвәз, ушаг, сәбәт.
2. **Ов:** ову, ов, мешә, ит, түлкү.
3. **Фабрик:** фабрик, машын, ана, фәһлә, байраг.
4. **Нүмайиш:** байрам, нүмайиш, пионер, барабан, шейпур.
5. **Гыш:** гыш, гар, һава, шахта, оюн.
6. **Баһар:** һава, ағач, чәмән, чичәк, гуш.

Кечилмишләрин тәкрары

Гоюн

Гоюнун инсана нә файдасы вар? Инсана гоюнун файдасы чохдур. Инсана юн палтар лазымдыр. Гоюнун дәриси аяггабыя сәрф олунур. Әтиндән хөрәк бишир. Колхозларда чохлу гоюн сахланыр.

Бағ

Шәһәрдә чохлу ағач әкдиләр. Ачыг мейданчада бағ салдылар. Шәһәримиз башдан-баша бағдыр. Бағларда ағач, кол, чичәк битир. Йоллара асфалт дөшәнмишдир. Адамлар ағач көлкәсиндә динчәлирләр.

Яз кәлир

Күнәш парылдайыр. Гарлар әрийир. Көлмәчәләрдә су дурмушдур. Чайда су шырылты илә ахыр. Отлар көйәрмишдир. Ағачларда яшыл ярпаглар ачылыр. Чохдан көзләдийимиз яз кәлир.

Кәнддә

Вагиф вә Фазил яйда Назлы халасыкилә кетмишди. Евләри дағын әтәйиндә иди. Евин янындан чай ахырды. Чайын саһилиндә әлван чичәкләр ачылмышды. Евин янында дағ вә бостан варды. Ушаглар ләкләри суварырдылар. Ахшам Назлы халанын нағылына гулаг асырдылар.

Инчи пишик

Саранын Инчи адлы пишийи варды. Пишийин үч баласы олмушду. Бир дәфә хоруз пәнчәрәйә атылды. Инчи хорузун үстүнә чумду вә дава башланды. Саранын анасы кәлди. О, сүпүркә илә хорузу говду.

Кирпи

Муса дайы Әһмәдә бир кирпи бағышлады. Кирпи бүтүн күнү бучаға гысылды. Кечә дуруб, сүд ичирди. Әһмәдин йолдашлары кирпийә бахмаға кәлдиләр. Кирпи тиканларын ичиндә юмаға дөнмүшдү. Ушаглар онун башыны көрә билмәдиләр.

Октябр байрамы

Һамы күчәләрә чыхмышды. Евләрин габағында ал байраглар далғаланырды. Совет Ордусу парада чыхмышды. Нүмайишчиләр күчәләри тутмушду. Мусиги чалынырды. Пионерләр әлләриндә ал байраг сыра илә кедирдиләр. Һамы севинирди.

Гыш

Гыш кәлди. Күнәш кизләнмишдир. Гушбашы гар яғыр. Ағачлар, коллар дүм ағдыр. Гушлар әшәләнир. Ушаглар гартопу ойнайырлар. Әлләр бозармыш, янаглар гызармышдыр. Онларын күлмәк сәсләри һәйәти долдурмушдур.

Пионер гатары хилас этди.

Азад дәмир йолунун кәнары илә мәктәбә кедирди. О, көрдү ки, релс бир-бириндән араланыб. Гатар яхынлашырды. Азад пионер галстукуну ачыб елләди. Машынчы галстуку көрүб гатары сахлады. Адамлар вагонлардан чыхдылар вә Азада тәшәккүр этдиләр.

Пайызын сону

Пайыз гуртарыр. Союг күләкләр әсир. Күнәш аз-аз көрүнүр. Тез-тез яғыш яғыр. Тарла бошалмышдыр. Колхозчулар бостандан тәрәвәз йығырлар. Ағачдан сары ярпаглар төкүлүр. Гыш яхынлашыр.

Москва

Һәсән Москвада олмушдур. Москва Вәтәнимизин пайтахтыдыр. Москванын күчәләри узун вә кенишдир. Шәһәрин мәркәзи яшыллыг вә чичәкликдир. Гызыл мейданда Кремл ерләшир. Биз Москваны севирик.

Баһар

Лап баһар һавасыдыр. Күнәш парылдайыр. Көйдә булуг йохдур. Чайлар дашыб, шырылты илә ахыр. Ушаглар гачыб, чайын ахмасына тамаша эдирләр. Гәдир Әлиев кағыздан кәми гайырыб, суя бурахды. Горхмаз Сәфәров дәйирман гайырды.

Яз кәлди

Яз күнәши өз шүасыны ер үзәринә яйды. Дағлардан, тәпәләрдән сел ахыр. Кәримлә Ягут ағачдан гуш ювасы асдылар. Сәрчәләр, сығырчынлар чиккилдәйиб охуюр. Бағларда, паркларда йоллары, мейданчалары тәмизләйирләр.

Дәрс илинин сону

Тә'тилә аз галыб. Пионерләр дүшәркәйә кедәчәкләр. Мән Бакыда галыб, ушаг мейданчасына кедәчәйәм. Гоншумуз Элдар Кәримов колхоза кедәчәк. Колхоз Араз чайынын янындадыр. О бизим үчүн чичәк кәтирәчәк.

Нүмайәндә

Май кәлди. Яз экини гуртарды. Тарла башдан-баша көйәрмишдир. Мәктәблиләр дә колхоза көмәк эдирләр. Ишә комсомолчу Надир рәһбәрлик эдир. Надир нүмайәндә сечилмишдир. О, досту Һәсәнлә Бакыя кедәчәк.

Яй сәһәри

Күнәш гызыл телләрини ер үзүнә яйыр. Гоча чобанын түтәк сәси узаглардан эшидилир. Колхозчулар ишә тәләсирләр

Тарладан машынларын кур сәсләри эшидилир. Гушлар һавада учушур. Әлван чичәкләр отларын ичиндән башларыны галдырмышлар.

Кәзинти

Биз дүнән мешәйә кетмишдик. Дәстәмиз мәктәбә топланмышды. Яз күнү иди. Һамы севинирди. Биз күчә илә кетдик. Чайын саһили илә кедиб, мешәйә чатдыг. Биз ярпаглара бахыб, ағачлары таныдыг. Азад һамыдан габаг чинар ағачыны таныды.

Язда

Яз кәлди. Күнәш ери гыздырыр. Чай шырылты илә ахыр. Чылпаг ағачларда яшыл ярпаглар көрүнүр. Бағларда, чөлдә гушларын нәғмәси эшидилир. Һәр ердә шәнлик дуюлур. Сабир адына колхозун колхозчулары ишә кедирләр. Һамы әлбир ишләйир.

Гайыгда

Чайын гырағында гайыг варды. Надир илә Адил гайыға миндиләр. Надир сүканда отурмушду. Чайын саһилиндә колхоз варды. Онлар колхоза кетдиләр. Орада мейвә бағы варды. Ағачлар чичәйә бүрүнмүшдү. Колхозчулар бағда ишләйирдиләр.

Дәйирман

Март айыдыр. Гарлар әрийир. Чай ахыр. Нияз дәйирман гайырды. Су дәйирманы һәрләдир, дәйирман ишләйирди. Иляс кағыздан параход гайырыб, суя бурахды. Су параходу апарды. Параходун ичинә су долду, параход батды.

Дүшәркәдә

Яйда биз дүшәркәдә идик. Биз саат еддидә дурурдуг. Ятағымызы йығыр, дишләримизи тәмизләйир, бәдәнимизи союг су илә ююрдуг. Сәһәр емәйи ейирдик. Дәстә рәһбәри Чимназ бизи кәзмәйә апарырды. Биз чийәләк вә чичәк топлайырдыг.

Бостан

Бостан эвин янында вә тарлада олур. Бостаны колхозчулар бечәрирләр. Ери пейинлә күбрәләйирләр. Ләкләрдә көк, соған, лобя, кәләм әкирләр. Бостаны чүчүләр вә эв һейванлары тәләф эдир. Пионерләр бостаны горуюрлар. Ләкләрә су сәпирләр. Тәрәвәз гида үчүн файдалыдыр.

Май байрамы

Күлзар сәһәр тездән дурду. Анасы Назлы халанын чайы һазыр иди. Күлзар чайыны ичиб, мәктәбә кетди. Һамы топлашды. Мүәллимлә кәзмәйә чыхдылар. Фәһләләр, колхозчулар, мәктәблиләр нүмайишә чыхмышдылар. Күлзар шүарлары охуюрду. О, эвә кәләндә көрдүкләрини анасына данышды.

Гуш

Аяз бир гуш тутмушду. Гушу гәфәсә салды. Аяз гәфәсәдән төкдү, амма гуш дәнләмәди. Аяз сәһәр дуран кими гәфәсә бахды. Көрдү ки, языг гуш өлмүшдүр. Аяз өзүнә сөз верди ки, бир даһа гуш тутмасын.

Мәстан

Мәрйәмин Мәстан адлы пишийи варды. Мәрйәм Мәстана финчанда фирни верди. Мәстан емәди. Мәрйәм она турп, соған, памидор верди. Мәстан енә емәди. Мәрйәм бошгабда сүд кәтирди. Мәстан сүдү ичди, ағзыны, бурнуну дили илә ялады.

Мәктуб

Күлбәниз Шамахы мәктәблиләринә бир мәктуб язды. Күлбәниз язды ки, мән Бакыда олурам. Бакы Хәзәр дәнизинин саһилиндәдир. Атам нефт мә'дәниндә ишләйир. Гоншумуз Телли Бабаева да бизим синифдә охуюр. Сиз дә өз мәктәбиниздән язын.

Мәктәбин бостанында

Будур, баһар кәлди. Биз дәрсдән сонра торпағы нарын шумладыг. Гәшәнк ләкләр дүзәлтдик. Мүәллим бизә тохум сәпмәйи өйрәтди. Биз мәктәбин бостанында нохуд, бадымчан, памидор, хияр, емиш, гарпыз әкдик. Сонра әкилмиш ләкләри сувардыг.

Экскурсия

Пионерләр дүшәркәйә кәлдиләр. Дәстә рәһбәри Дилбәр Мурадова ушаглары сырая дүздү. Һава көзәл иди. Ушаглар экскурсияя кедирләр. Пионерләр тор, гуту, банка көтүрмүшдүләр. Ахшам эвә гайытдылар. Банкада, гутуда кәпәнәк, чәйирткә кәтирдиләр. Әлләриндә күл дәстәләри варды.

Ушаг эвиндә

Пионерләр өз отагларыны байрама һазырладылар. Китаблары, япышганы, гәләмләри шкафа йығдылар. Чанлы кушәдә довшан, кирпи варды. Байрагларда улдуз шәкли чәкмишдиләр. Дивардан Ленин, Сталин, Маленков, Ворошилов вә Молотов йолдашларын шәкилләри асылмышдыр.

Мәктәбимиз

Бизим мәктәб шәһәрин кәнарында ерләшмишдир. Пәнчәрәдән баханда һәр тәрәф яшыл көрүнүр. Мәктәбин әтрафында ағачлар әкилмишдир. Узагдан заводларын уча бачалары көрүнүр. Бачадан түстү чыхыр. Пәнчәрәдән баханда Хәзәр дәнизи көрүнүр. Дәниздә гайыглар, пароходлар үзүр. Мәктәбимиз көзәлдир.

Вәтәнимиз

Вәтәнимиз бөйүкдүр. Биз һәмишә она ана Вәтән дейирик. Совет Иттифагы он алты республикадан тәшкил олунмушдур. Советләр Иттифагынын пайтахты Москва шәһәридир. Москва көзәл шәһәрдир. Азәрбайчанын мәркәзи Бакы шәһәридир. Биз Вәтәнимизи севирик.

Бакыда

Гатар даянды. Биз вагондан чыхдыг. Троллейбуса миниб, халамкилә кетдик. Сабаһы күн кәзмәйә чыхдыг. Бағчада Низаминин һейкәли гоюлмушду. Биз Коммунист күчәси илә кетдик. Дәнизин саһилиндәки булварда кәздик. Булвардан Дағүстү паркы көрүнүрдү. Узагдан Кировун һейкәли учалырды.

Минкәчевирдә

Минкәчевир Күр чайынын саһилиндәдир. Минкәчевирдә электрик стансиясы тикилмишдир. Бурадан Кировабада, Евлаха, Халдана, Бакыя ишыг верилир. Минкәчевирдә бөйүк дәниз әмәлә кәлмишдир. Бу дәниздән каналлар чәкилир. Бу каналлар Мил, Муған вә Ширван дүзләрини суварачагдыр.

Волга-Дон каналы

Волга-Дон каналыән бөйүк тикинтидир. Канал Волга илә Дон чайыны бирләшдирир. Бу канал сусуз ерләрә чохлу су верир. Инди бу каналын көмәйи илә Бакыдан су йолу илә Москвая, Ленинграда, Ростова, Молотов шәһәринә вә Балтик дәнизинә кетмәк олур.

ҮЧҮНЧҮ СИНИФ

II синифдә кечилмишләрин тәкрары

Мүхтәсәр чүмлә

1. Күнәш чыхды. 2. Һава ачылды. 3. Дәрс башланды. 4. Гуш охуюр. 5. Яғыш яғыр. 6. Дәрсими охудум. 7. Памбыг әкилди.

1. Инди пайыздыр. 2. Һава сәриндир. 3. Күч бирликдәдир. 4. Анам һәкимдир. 5. Күчә узундур. 6. Алма гырмызыдыр.

1. Китаб охудум. 2. Дәрсими яздым. 3. Йолдашым кәлди. 4. Бағa кетдик. 5. Мүәллим кәлди. 6. Гапы ачылды.

1. Тәнәффүс олду. 2. Гар яғды. 3. Довшан гачды. 4. Гәләмим сынды. 5. Гузу мәләди. 6. Чай ахыр. 7. Балыг үзүр.

1. Һейва сарыдыр. 2. Нар гырмызыдыр. 3. Инәк сүдлүдүр. 4. Бабам гочадыр. 5. Гоюн юнлудур. 6. Гыш кәлди. 7. Һава союгдур.

1. Надир балачадыр. 2. Эв һүндүрдүр. 3. Дайым чавандыр. 4. Бычаг итидир. 5. Гәнд ағдыр. 6. Көмүр гарадыр.

Кениш чүмлә

Хәбәрдарлыглы имла

1. Бағда гызылкүл ачылды. 2. Тора балыг дүшдү. 3. Сәһәр тездән дәрс башланды. 4. Ағачда гуш охуюр. 5. Пайызда чохлу яғыш яғыр.

1. Мәктәбдә идман мейданчасы вар. 2. Ағачда алма вар. 3. Тәрәвәз бостанда битир. 4. Надир китаб охуюр. 5. Әзиз шәкил чәкир. 6. Сона мәктәбдән гайытды.

1. Күнәш ери гыздырыр. 2. Тарлада машын ишләйир. 3. Тәйярә һавада учур. Биз экскурсияя кетдик. 5. Пайызда ағачларын ярпағы төкүлүр. 6. Пайызда гушлар исти ерләрә көчүб кедир.

1. Гардашым Москвая кетди. 2. Мән гардашыма мәктуб яздым. 3. Чимназ чәмәндән күл дәрди. 4. Колхозчулар тарлада памбыг йығырлар. 5. Рейһан фабрикдән гайытды. 6. Анам ишдә габагчылдыр.

1. Дәнизин үзү сакитдир. 2. Дәниздә гайыг үзүр. 3. Пәнчәрәдә күл дибчәкләри дүзүлмүшдүр. 4. Нөвбәтчи күлләри сулайыр. 5. Атасы Азада албом бағышлады. 6. Азад албомда шәкил чәкди.

1. Әһәд, Идрис вә Огтай чая кетдиләр. 2. Ушаглар тору суя атдылар. 3. Сабирабад Күрүн саһилиндәдир. 4. Күр чайы

Хәзәр дәнизинә төкүлүр. 5. Параходла Хәзәр дәнизиндән Волгая кедирләр. 6. Гатар Тбилисийә йола дүшдү.

1. Бүтүн күнү яғыш яғды. 2. Ушаглар тарлада Назлы халаны көрдүләр. 3. Сона Никарла йолдашдыр. 4. Йолдашлар дәрси бир ердә һазырлайырлар. 5. Бизим мәктәб Фүзули күчәсиндәдир. 6. Биз Коммунист күчәсиндә олуруг.

1. Пайызда һава булутлу вә думанлы олур. 2. Ағачдан ярпаглар төкүлүр. 3. Зиба «Пионер» гәзети охуюр. 4. Дилдарла Күбра пионердирләр. 5. Онлар гырмызы галстук бағладылар.

1. Бакыда нефт мә'дәни чохдур. 2. Нефтдән мүхтәлиф яғлар әмәлә кәлир. 3. Әждәр вә Нуру нефт мә'дәниндә ишләйирләр. 4. Фаиг нефт устасыдыр. 5. Мә'дәндә чохлу фәһлә ишләйир.

1. Бағда гызылкүл, бәнөвшә, лалә, гәрәнфил ачылмышдыр. 2. Тарлада трактор, комбайн ишләйир. 3. Бағда алма, армуд, һейва, нар етишмишдир. 4. Мешәдә айы, түлкү, довшан яшайыр.

1. Үзүм, килас, албалы, нар, һейва, эрик мейвәдир. 2. Кәләм, памидор, картоф, соған, турп тәрәвәздир. 3. Мейвә бағда, тәрәвәз бостанда етишир. 4. Ушаглар бағда алма, армуд, нар, һейва дәрирләр.

1. Ат, инәк, гоюн, кечи, ит, пишик эв һейваныдыр. 2. Айы, шир, пәләнк, чанавар, түлкү, чаггал вәһши һейвандыр. 3. Мешәдә палыд, чөкә, күкнар, шам ағачы битир. 4. Мешәнин, бағын файдасы чохдур.

1. Ағачда сығырчын, сәрчә, гарангуш отурмушдур. 2. Сентябр, октябр, ноябр пайыз айларыдыр. 3. Декабр, январ, феврал гыш айларыдыр. 4. Март, апрел, май яз айларыдыр. 5. Июн, июл, август яй айларыдыр.

1. Комбайн тахылы бичир, дөйүр, совурур. 2. «Бири төкүр, бири ичир, бири көйәрир» (яғыш, ер, битки). 3. Гыз охуду, язды, шәкил чәкди. 4. Атасы Нәркизә палто, шал, галош алды. 5. Китаб, дәфтәр, гәләм—дәрс шейләридир.

1. Байрамда фәһләләр, колхозчулар, мәктәблиләр нүмайишә чыхдылар. 2. Бакыда трамвай, троллейбус, автобус ишләйир. 3. Имран Москваны, Ленинграды, Киеви көрмүшдүр. 4. Тарлада кишиләр, гадынлар ишләйирләр.

1. Пайызда дурна, гарангуш, бүлбүл учуб кедир. 2. Сәрчә, гарға, сағсаған, көйәрчин гышда бурада галыр. 3. Бәсти, Чимназ, Надир мәктәбдән гайытдылар. 4. Мәрчан, Сима, Нуру, Туту киноя кетдиләр.

Йохлама имла

Бәхшиш

Атасы Азада албом, Назлыя дәфтәр бағышлады. Азад албомда ат, пишик, күл шәкли чәкди. Назлы дәфтәрдә язды. Анасы да Азад үчүн аяггабы вә палто алмышды. Бачысы Назимә шәкилли китаб бағышлады. Назим китабын шәкилләринә бахды.

Балыг ову

Фаиг, Рауф вә Вагиф балыг тутмаға кетдиләр. Онлар тилов вә банка көтүрдүләр. Чайда чохлу хырда балыг варды. Ушаглар тилову чая атдылар. Рауф үч, Фаиг беш балыг тутду. Вагиф балыглары банкая йығды. Ушаглар эвә гайытдылар.

Пайыз

Дүнән биз Арифлә мешәйә кетмишдик. Ағачлар чылпаг галмышды. Ерә төкүлән сары ярпаглар аяг алтында хышылдайырды. Тез-тез яғыш яғыр. Гушлар учуб, исти ерләрә кетмишләр. Бурада ялныз сәрчә, гарға, сағсаған галмышдыр. Пайыздан сонра гыш олачагдыр.

Овчу

Пайыз иди. Йол яш иди. Ағачларын ярпағы төкүлмүшдү. Овчу дөрд километр йол кетди. Йол дағa сары кедирди. Овчу дағa чыхды. Дағын башы мешәликдир. Овчу мешәйә кирди. О, бир нечә түлкү, довшан вурду. Овчу ахшам кәндә гайытды.

Пайызын сону

Пайызын сонудур. Союг күләкләр әсир. Галын булутлар көйүн үзүнү тутмушдур. Нарын яғыш яғыр. Тарлалар бошалмышдыр. Ағачлар ярпагларыны төкүб, чылпаг галмышдыр. Гушлар чохдан учуб кетмишләр. Гышын кәлмәсинә аз галмышдыр.

Мешәдә

Союг пайыз күләйи әсир. Ағачлар, коллар ярпагларыны төкмүшдүр. Һәр ер сакитликдир. Дүнән мүәллим бизи мешәйә апарды. Биз мешәдә ерә төкүлмүш ярпаглары йығдыг. Синифдә ярпаглардан коллексия дүзәлтдик.

Экскурсия

Пионерләр дүшәркәдә идиләр. Пионер дәстә рәһбәри Солмаз ушаглары экскурсияя апарды. Онлар гуту, банка, тор кө-

түрмүшдүләр. Экскурсия яхшы кечди. Һамы шад иди. Гутуя чүчүләри йығмышдылар. Банкаларда кәпәнәк, чәйирткә вар-ды. Пионерләр онлары синфә кәтирдиләр.

Гыш

Союг гыш кәлди. Биринчи гар яғды. Ағачлар, көлләр ағ өрпәйини өртдү. Оғланлар тәпәдән сүрүшүрләр. Топлан да он-ларын далларынча гачыр. Гызлар гар адамы гайырдылар. Оғ-ланлар гартопу ойнадылар. Бах, Надир йыхылды. Шахта үзлә-ри, гулаглары гызартмышдыр. Гарла ойнамаг адама ләззәт верир.

Йолка

Ени ил кәлди. Мәктәбдә йолка бәзәнмишдир. Пионерләр йолка үчүн оюнчаглар гайырдылар. Назим параход вә пара-воз гайырды. Тәйярәни Идрис дүзәлтмишдир. Севил кағыздан эв гайырды. Столун үстүндә гырмызы, яшыл, көй кағызлар дүзүлмүшдүр. Гызлар кағыздан гуту, довшан вә улдуз гайыр-дылар.

Памбыг усталары

Колхозларда памбыг устасы чохдур. Бәсти Бағырова, Маня Һәсәнова памбыг устасыдыр. Гүдрәт Сәмәдов Салян ра-йонунда ишләйир. Гызгайыт Һәсәнова Пушкин районунда га-багчыл колхозчудур. Бунлара Сосялист Әмәйи Гәһрәманы ады верилмишдир. Биздә Сосялист Әмәйи Гәһрәманы чохдур.

Ярадычы имла

Верилмиш сөзләрдән ашағыдакы мөвзулар үзрә кичик һе-кайә дүзәлтмәк:

1. **Синифдә:** Тәмиз, синиф, отағы, бөйүк, пәнчәрә, дәфтәр, мүәллим, пайлады, тапшырды.
2. **Пайызда:** Һава, күләк, булут, яғыш, ағач, ярпаг, гуш-лар.
3. **Овчу:** Ов, түфәнк, ит, мешә, дағ, түлкү, эвә.
4. **Гыш:** Гар, ағачлар, коллар, ушаглар, гартопу, шахта.
5. **Йолка:** Мәктәб, йолка, пионерләр, оюнчаг.

Көрмә имла

1. Тарлада кимләр ишләйир? 2. Мәктәбдә дәрсләр нә вахт башлайыр? 3. Нефти ким чыхарыр? 4. Бағы ким бечәрир? 5. Эви ким тикир? 6. Парча нәдән тохунур? 7. Тәрәвәз һарада битир? 8. Бостанда нә әмәлә кәлир? 9. Пайызда нәләр олур? 10. Гыш айлары һансылардыр?

Луғәт: Колхозчу, тракторчу, сентябр, октябр, ноябр, де-кабр, январ, феврал, фәһлә, мүһәндис, уста, бағбан, бағчы, бәнна, ишчи, памбыг, юн, ипәк, бостан, памидор, бадымчан, картоф, лобя, союг, яғыш, күләк.

КАР ВӘ ЧИНКИЛТИЛИ САМИТЛӘР

Хәбәрдарлыглы имла

1. Габда су вар. 2. Орада габ вар. 3. Әсәд топ алды. 4. До-лабда китаб вар. 5. Ит эти гапды. 6. Дибчәкдә күл әкдим. 7. Бабам турп әкди. 8. Мәктәб бөйүкдүр. 9. Кәлбәтинлә мых чыхартдыг.

1. Гуш учур. 2. Бузовнада нефт чыхыр. 3. Торф яначагдыр. 4. Дивардан шәкил асылмышдыр. 5. Шкафда китаб вар. 6. Довшан бәрк гачыр. 7. Дәфтәр ағдыр. 8. Бузов анасыны әмир.

1. Чөрәк заводда бишир. 2. Зәнк чалынды. 3. Күләк әсир. 4. Өлкәмиз зәнкиндир. 5. Кәклик гушдур. 6. Дәрсимиз саат сәккиздә башланыр. 7. Әзкил мешәдә битир. 8. Сиркә үзүмдән олур. 9. Бачым мәндән кичикдир.

1. Дүнән бизә гонаг кәлди. 2. Гарын рәнки ағдыр. 3. Һәйә-тимиздә бағ вар. 4. Дәниздә гайыг үзүр. 5. Тоюг һиндән чыхды. 6. Оғлан мәктәбә кедир. 7. Гарға ағача гонду.

1. Хоруз банлады. 2. Араз чайы Күрә төкүлүр. 3. Тасда су вар. 4. Дәниз бөйүкдүр. 5. Бостанда гарпыз чохдур. 6. Мән кағыз алдым. 7. Дәрсимиз асандыр.

1. От көйәрди. 2. Од янды. 3. Азадын ад күнүдүр. 4. Ат бәрк гачыр. 5. Атлы кедир. 6. Хөрәк дадлыдыр. 7. Кәнд бөйүк-дүр. 8. Кәнддә чохлу машын вар. 9. Завод тәзәдир. 10. Фәрһад заводда ишләйир. 11. Инәк сүдлүдүр.

1. Сүбһ ачылды. 2. Биз сүлһ тәрәфдарыйыг. 3. Колхозчу-лар арх газырлар. 4. Сахсы габ тез сынар. 5. Надир сәһв этди. 6. Параход саһилә ян алды. 7. Сәйяһ һәр ердән хәбәр верир.

1. Чимназ сачыны дарайыр. 2. Сачда лаваш бишир. 3. Ов-чу ова кетди. 4. Бир овуч торпаг көтүрдүм. 5. Ағач ярпағыны төкдү. 6. Үлкүч итидир. 7. Чәкичлә мых вурдум.

Йохлама имла

Мәктәб

Бизим мәктәб бөйүкдүр. Синиф ишыглыдыр. Пәнчәрәдә күл дибчәкләри вар. Дибчәкләрин алтында габ вар. Габда су

вар. Дивардан турп, топ, ат вә ит шәкилләри асылмышдыр. Биз дүнән дибчәкдә чичәк әкдик. Мән Соная китаб вердим, о мәнә топ бағышлады.

Нефт

Бакыда нефт мә'дәни чохдур. Фәһләләр ерин алтында нефт чыхарырлар. Нефт яначагдыр. Торф да яначагдыр. Надир Бузовна мә'дәниндә ишләйир. О, истираһәт күнү экскурсияя кетди.

Пайызда

Пайызын сону иди. Бәрк күләк әсирди. Ушаглар мәктәбә топландылар. Саат сәккиз олду. Зәнк чалынды. Ушаглар синфә долушдулар. Күчлү яғыш яғырды. Һава союг иди. Синиф исти иди. Ушаглар пайыза аид шәкил чәкдиләр.

Гышда

Союг гыш кәлди. Гар яғды. Бағда ағачлар чылпаг галды. Будаглары гар өртмүшдү. Сәрчәләр, гарғалар ач галыб, дән ахтарырды. Онлар союгдан бүзүшмүшдүр. Тоюглар һиндән чыхмыр. Оғланлар, гызлар гартопу ойнайырлар. Оюн онлара ләззәт верир.

Кәнддә

Кәнд бөйүкдүр. Кәнддә чохлу машын вар. Машын мәктәбә одун дашыйыр. Кәнд Араз чайынын саһилиндәдир. Кәнддә чохлу бостан вар. Бостанда гарпыз чохдур. Отлагда нахыр отлайыр. Нахырда чохлу сүдлү инәк вар. Мән инәк сүдү ичдим.

КӨҚ ВӘ ШӘКИЛЧИ

Шәкилчи илә дүзәлән сөзләр

Х ә б ә р д а р л ы г л ы и м л а

1. Бағбан ағачларын дибини шумлайыр. 2. Колхозчу тарлада чалышыр. 3. Тракторчу тарланы шумлайыр. 4. Дәмирчи чарх гайырыр. 5. Дөйүшчү силаһыны тәмизләйир. 6. Овчу ова кедир. 7. Балыгчы балыг тутур.

1. Бағча көзәлдир. 2. Бағчада әлван күлләр ачылмышдыр. 3. Гардашым ушаг бағчасына кедир. 4. Бағчада чохлу оюнчаг шейләри вар. 5. Пионерләр йолка үчүн оюнчаг шейләри гайырдылар. 6. Мәним чохлу оюнчагларым вар.

1. Атлы йол илә кедир. 2. Атлы атдан дүшдү. 3. Бизим һәйәт күллүк, чичәкликдир. 4. Арылар чичәкликдә учушур. Онлар ширә топлайыр. 5. Ушаглар чәмәнликдә ойнайырлар. 6. Отлагда гузу отлайыр.

1. Гардашым дәнизчидир. 2. Параход бузлугдан кечди. 3. Колхозун инәкләри чох сүдлүдүр. 4. Күлданда күл вар. 5. Анам гәшәнк күлдан алды. 6. Хөрәк дадлыдыр. 7. Бизим синифдә узун сачлы гызлар вар.

1. Надир гышда башына башлыг бағлайыр. 2. Башлыг башы исти сахлайыр. 3. Бабам көзүнә көзлүк тахыр. 4. Нәнәм савадлыдыр. 5. Савадсыз адам кор кимидир. 6. Бизим синиф ишыглыдыр. 7. Кечә гаранлыг олур. Күндүз ишыг олур.

1. Эллик иш ағыр олмаз. 2. Күч бирликдәдир. 3. Гардашым чох күчлүдүр. 4. Минкәчевир сусуз чөлләрә су верәчәкдир. 5. Чәлтик сулу вә рүтубәтли ердә битир. 6. Ерсиз кәлди, ерли гач. 7. Мәсләһәтли дон кен олар.

1. Колхозда гушчулуг фермасы вар. 2. Биздә һейвандарлыг чох инкишаф этмишдир. 3. Мәктәблиләр һейван бәсләмәкдә колхоза көмәк эдирләр. 4. Һейваны сусуз гоймаг олмаз. 5. Биздә габагчыл колхозчулар чохдур.

1. Кәндин этрафы дағлыгдыр. 2. Дағлыг ерин һавасы сәрин олур. 3. Гураглыг ердә памбыг битмәз. 4. Дүшәркәмиз мешәликдә ерләшмишдир. 5. Мешәлик ерин һавасы тәмиз олур. 6. Пионерләр мешәдә кәзирләр.

Й о х л а м а и м л а

Пайызда

Пайызда һава булутлу олур. Чохлу яғыш яғыр. Яғышлы күнләрдә ер нәм олур. Ағачларын ярашыглы ярпаглары ерә төкүлүр. Күллү, чичәкли бағчалар солур. Тракторчулар трактору тарлая сүрүр. Колхозчулар тарланы шумлайырлар. Мәктәблиләр мәктәбә кедирләр.

Хошбәхт ушаглар

Совет ушаглары дүнянын ән хошбәхт ушагларыдыр. Совет һөкумәти ушагларын гайғысына галыр. Мәктәб яшлы ушаглар мәктәбә кедирләр. Кичик яшлы ушаглар үчүн бағчалар ачылмышдыр. Яйда мәктәблиләр дүшәркәләрә кедирләр. Ушагларын хошбәхт яшамасы үчүн чох ишләр көрүлүр.

Совет Ордусу

Февралын ийирми үчүндә Совет Ордусу байрамыдыр. Бу гүдрәтли орду өлкәмизи дүшмәнләрдән горуюр. Совет Ордусу өлкәмизин кешийиндә дурмушдур. Ордумуз дәфәләрлә дүшмәнә галиб кәлмишдир. Дөйүшчүләримизин икидлийи дүняда мәшһурдур. Совет Ордусу сүлһүн даяғыдыр. Биз Совет Ордусуну үрәкдән севирик.

Китабы горуюн

Китаб бизим достумуздур. Китаб охуян адам биликли олур. Биз китабдан чохлу шей өйрәнирик. Мән китабханая үзв язылмышам. Китабханачы мәнә мараглы китаблар верир. Охудуғум китаблары вахтында китабханая гайтарырам. Мән китабы сәлигәли сахлайырам. Китаблары горумаг мәктәблинин борҹудур.

Гушлар достумуздур

Бүлбүлүн сәси, дурнанын учмасы бизә хош кәлир. Һавалар гызанда бу гушлар енә гайыдыр. Күллү, чичәкли бағчаларда өтүшүрләр. Гушлар бизим достумуздур. Онлар зәрәрли ҹүҹүләри мәһв эдирләр. Гушлар тарламызы, бағымызы, бостанымызы горуюр. Гушлары горумаг лазымдыр.

ИСИМ

Хәбәрдарлыглы имла

1. Бәнна эв тикир. 2. Машын даш дашыйыр. 3. Эви дашдан тикирләр. 4. Гапы, пәнҹәрә тахтадан гайрылыр. 5. Стол, стул, парта, шкаф да тахтадан гайрылыр. 6. Шкафда китаблар вар. 7. Нөвбәтчи дәфтәрләри шкафа гойду. 8. Шкафда мишар, кәлбәтин, чәкич, гайчы вар.

1. Гатар стансияя чатды. 2. Сәрнишинләр вагонлардан дүшдү. 3. Машынлар адамлары дашыйыр. 4. Колхозчулар әт, яғ, алма, армуд, үзүм кәтирдиләр. 5. Параход саһилә янашды. 6. Пароходда адам чохдур. 7. Дәниздә гайыг үзүр. 8. Балыгчылар торла балыг тутурлар.

1. Пайызда һава булутлу, думанлы олур. 2. Күләк әсир, яғыш яғыр. 3. Гышда гар яғыр. 4. Су донуб, буз олур. 5. Союгдан адамын гулаглары, үзү гызарыр. 6. Адамлар палто, галош кейирләр. 7. Ушаглар гарла ойнайырлар. 8. Инәк, гоюн, кечи исти төйләдә сахланылыр.

1. Горхмаз, Элдар вә Таһир заводда ишләйирләр. 2. Заводда, фабрикдә чохлу фәһлә ишләйир. 3. Күлүш, Азад, Айдын колхоза кетдиләр. 4. Бәсти Бағырова, Гүдрәт Сәмәдов Сосялист Әмәйи Гәһрәманыдырлар. 5. Биздә Сосялист Әмәйи Гәһрәманы чохдур.

1. Яшар, Теймур, Элхан үчүнчү синифдә охуюрлар. 2. Идрис, Натиг вә Рейһан һейванханая кетдиләр. 3. Рәшид, Рамиз вә Никар бостанда ишләйирләр. 4. Бостанда емиш, гарпыз, кәләм, картоф битир. 5. Һейванханада түлкү, меймун, довшан вар. 6. Тағда алма, албалы, нар ағачлары вар.

1. Москва, Ленинград, Киев, Бакы бөйүк шәһәрләрдир. 2. Минкәчевир вә Сумгайыт ени шәһәрләрдир. 3. Гатар Ләнкәрана йола дүшдү. 4. Күр, Араз, Волга, Дон бөйүк чайлардыр. 5. Параход Хәзәр дәнизи илә Волгая кетди. 6. Горхмазын Топлан адында бир ити вар.

Ярадыҹы имла

Сөзләрдән ашағыдакы мөвзулар үзрә кичик һекайә дүзәлтмәк:

1. **Пайыз:** һава, булут, яғыш, ярпаг, гушлар, мейвә, тәрәвәз.

2. **Гыш:** гар, союг, су, буз, адам, палтар, инәк, гоюн, исти, ер.

3. **Китабхана:** китабханада, китаб, шкаф, мән, мараглы, охудум, горумаг.

Йохлама имла

Ики йолдаш

Азад Яшарла йолдашдыр. Онлар Ленин күчәсиндә яшайырлар. Истираһәт күнү иди. Азад балача сәбәт көтүрдү. Яшар тор көтүрмүшдү. Онлар чәмәнлийә кетдиләр. Яшарын Топлан ити дә онларла кетди. Азад әлван чичәкләрдән дәстә бағлады. Яшар чохлу кәпәнәк тутду. Онлар күнорта эвә гайытдылар.

Көй көл

Сабир вә Фуад Көй көлә кедирдиләр. Онлар вагона миндиләр. Гатар йола дүшдү. Сабирлә Фуад сәһәр Кировабада чатдылар. Онлар машына миниб Көй көлә кетдиләр. Көй көлүн әтрафы дағлыг вә мешәликдир. Көлүн сую дуру, һавасы тәмиздир. Пионерләр яйда Көй көлә дүшәркәйә кедиб, истираһәт эдирләр.

ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАНМАСЫ

Самитлә битән исимләр

Хәбәрдарлыглы имла

Адлыг һал

1. Мәктәб кәндин ортасындадыр. 2. Мәктәб узагдан көрүнүр. 3. Мүәллим бизә дәфтәр пайлады. 4. Гәмәр ики дәфтәр алды. 5. Надир карандаш йонур. 6. Гәрәнфил пионерлийә кечди. 7. Пионерләр нүмайишә чыхдылар. 8. Кәрим гардашыны бағчая апарыр. Синиф тәмиздир.

1. Гадын инәк сағыр. 2. Оғлан мәктәбә кедир. 3. Азад балыг тутур. 4. Афаг атасына мәктуб язды. 5. Чай шырылты илә ахыр. 6. Горхмаз вә Имран яхшы охуюрлар. 7. Машын асфалт йол илә кедир. 8. Огтай күлләри сулады. 9. Солмаз тоюға дән сәпди.

1. Отаг тәмиздир. 2. Синиф ишыгдыр. 3. Гоюн отлайыр. 4. Гуш ағачда отуруб. 5. Юн шал исти олур. 6. Завод фит верди. 7. Яғыш яғды, күн ачылды. 8. Фабрик бөйүкдүр. 9. Колхоз ярышда өтдү. 10. Ағач ярпаг ачды. 11. Бағ яшыллашды. 12. Күлүш юн палтар алды.

Йийәлик һал

1. Мәктәбин һәйәти бөйүкдүр. 2. Дәфтәрин чилди тәмиздир. 3. Мүәллимин әлиндә портфел вар. 4. Гәмәрин шәкилли китабы вар. 5. Кәндин мәнзәрәси көзәлдир. 6. Һәсәнин гәләми сынды. 7. Пишийин түкү юмшагдыр. 8. Пионерләрин гырмызы галстуку вар. 9. Синфин һавасы тәмиздир.

1. Китабын чилди сарыдыр. 2. Чайын сую дурудур. 3. Балығын пуллары вар. 4. Дәсмалын учу нахышлыдыр. 5. Дағын башы учадыр. 6. Гатарын сәси узагдан эшидилир. 7. Отағын гапысы ачылды. 8. Азадын атасы заводдан кәлди. 9. Огтайын гардашы Москвада охуюр.

1. Гоюнун юну юмшагдыр. 2. Столун аяглары вар. 3. Тоюғун юмуртасы дадлы олур. 4. Күллүнүн чүчәләри вар. 5. Көзлүйүн шүшәси тәмиздир. 6. Колхозун машыны вар. 7. Тракторун далында котан вар. 8. Заводун фити верилди. 9. Күллүнүн куклась вар. 10. Гутунун ичиндә гәләм вар.

Йөнлүк һал

1. Анасы Әзизә алма верди. 2. Мәктәбә дәфтәр кәтирдиләр. 3. Һәйәтә машын кәлди. 4. Күлә су сәпди. Пишийә әт вердим. 5. Фабрикә чохлу фәһлә кәлди. 6. Дәрсә кечикмәк олмаз. 7. Кәндә трактор кәтирдиләр. 8. Синфә ени шакирд кәлди. 9. Күлләрә су сәпмәк лазымдыр. 10. Инәйә ем вердим.

1. Китаба чилд чәкдик. 2. Довшана су вердим. 3. Завода ени машын кәтирдиләр. 4. Колхоза күбрә дашыныр. 5. Тоюға дән сәпдим. 6. Шкафа китаб дүздүм. 7. Анасы ушаға емәк верди. 8. Гыза анасы кукла алды. 9. Бағa кәзмәйә кетдик. 10. Ағача үч гуш гонду.

1. Газлара, өрдәкләрә, тоюглара дән төкмәк лазымдыр. 2. Колхозлара чохлу машын дашыныр. 3. Бағa арх чәкирләр. 4. Гәзетә мәгалә яздыг. 5. Арха су кәлди. 6. Шкафа габ дүздүм. 7. Эвә гапы, пәнчәрә салдылар. 8. Гонаға емәк вердим. 9. Отаға беш стул кәтирдиләр. 10. Синфә зибил төкмәк олмаз.

Адлыг, йийәлик, йөнлүк һал

1. Мәктәб бөйүкдүр. 2. Мәктәбин һәйәтиндә бағ вар. 3. Мәктәбә одун дашыныр. 4. Мүәллим синфә кирди. 5. Мүәллимин әлиндә журнал вар. 6. Мүәллимә чаваб вердик. 7. Күләр гардашына мәктуб язды. 8. Күләрин гардашы Москвада охуюр. 9. Күләрә гардашы китаб бағышлады. 10. Пишик сүд ичди. 11. Пишийин баласы вар. 12. Пишийә әт вердим.

1. Завод бөйүкдүр. 2. Заводун янында бағча вар. 3. Завода тәзә машын кәтирдиләр. 4. Тоюг һәйәтдә кәзир. 5. Тоюғун әти дадлыдыр. 6. Тоюға дән сәпдим. 7. Көл дәриндир. 8. Көлүн сую дурудур. 9. Көлә бахмаға кетдик. 10. Дағ учадыр. 11. Дағын башына чыхдыг. 12. Дағa дырмашмаг чәтиндир.

Тә'сирлик һал

1. Мәктәби севирәм. 2. Эви дашдан тикирләр. 3. Кәрпичи заводда бишрирләр. 4. Эви сүпүрдүм, зибили атдым. 5. Севили анасы кәзмәйә апарды. 6. Һәйәти тәмизләдим. 7. Гәләми йолдашыма вердим. 8. Күләри күчәдә көрдүм. 9. Синфи тәмиз сахлайырыг. 10. Шакирдләри мүәллим кәзмәйә апарды. 11. Дәфтәрләри пайладым. 12. Чити фабрикдә тохуюрлар.

1. Машыны заводда гайырырлар. 2. Китабы йолдашыма вердим. 3. Азады анасы бағчая апарды. 4. Палтары тәмиз сахламаг лазымдыр. 5. Бағы белләдик, ағачлары сувардыг. 6. Дилдары атасы киноя апарды. 7. Ушаглары экскурсияя апардылар. 8. Гышы йола салдыг. 9. Чорабы ипдән тохуюрлар. 10. Машыны гаражда сахлайырлар. 11. Китабы мәтбәәдә чап эдирләр.

1. Чөрәйи заводда бишрирләр. 2. Тоюғу һинә салдылар. 3. Күчүйү анасындан айырдылар. 4. Гоюну чәмәнә апардым. 5. Инәйи сағдылар. 6. Сүдү габа төкдүм. 7. Күлүшү мәктәбдә көрдүм. 8. Колхозу мүкафатландырдылар. 9. Заводу тәзә тикмишләр. 10. Фабрики ишә салдылар. 11. Эви тә'мир этдиләр. 12. Отағы сүпүрдүм.

Ерлик һал

1. Кәнддә мәктәб вә китабхана вар. 2. Һәйәтдә бостан экилмишдир. 3. Мәктәбдә ушаг чохдур. 4. Синифдә күл дибчәкләри вар. 5. Чәмәндә күлләр ачылмышдыр. 6. Эвдә стол, стул, шкаф, диван гоюлмушдур. 7. Дәниздә елкәнли гайыг үзүр. 8. Аквариумда балыглар үзүр. 9. Фабрикдә чохлу гадын ишләйир. 10. Дәфтәрдә шәкил чәкдим. 11. Мә'дәндә фәһләләр нефт чыхарырлар. 12. Көлдә балыг вар.

1. Шкафда китаб вар. 2. Ағачда үч гуш отуруб. 3. Гайыгда кәзмәк адама ләззәт верир. 4. Чайда су чохдур: 5. Габда бал вар. 6. Бостанда емиш, гарпыз чохдур. 7. Дамда гуш юва тикди. 8. Дәйирманда буғда үйүдүрләр. 9. Бағда алма, нар, һейва ағачлары битмишдир. 10. Азадда шәкилли китаб вар. 11. Отагда ики чарпайы гоюлмушдур.

1. Колхозда иш гайнайыр. 2. Заводда тәзә машынлар вар. 3. Күлүшдә яшыл карандаш вар. 4. Машында тахыл апарырлар. 5. Параходда адам чохдур. 6. Гатарда кетмәк раһатдыр. 7. Сумгайытда ени шәһәр салынмышдыр. 8. Минкәчевирдә су-электрик стансиясы тикилмишдир. 9. Амбарда одун чохдур. 10. Китабда көзәл шәкилләр вар.

Чыхышлыг һал

1. Мәктәбдән ушагларын сәси эшидилир. 2. Кәнддән машынлар йола дүшдү. 3. Дәфтәрдән бир вәрәг кағыз чыхартдым. 4. Эвдән тез чыхыб, мәктәбә кетдим. 5. Йәмәндән бир китаб алдым. 6. Күлдән әтир ийи кәлир. 7. Синифдән чыханда Назлыя раст кәлдим. 8. Көлдән чохлу балыг тутдуг. 9. Әкрәмдән мәктуб алдым. 10. Чәмәндән чохлу күл дәрдик.

1. Дағдан сел ахыр. 2. Гоюндан юн гырхдылар. 3. Машындан йүк бошалдырлар. 4. Бостандан тәрәвәз дашыныр. 5. Ағачдан мейвә дәрирләр. 6. Кировабаддан гатар чыхды. 7. Трамвайдан дүшдүм. 8. Юндан шал палтар әмәлә кәлир. 9. Ағдашдан бизә гонаг кәлди. 10. Отагдан чохлу адам чыхды. 11. Чимназдан рәнкли карандаш алдым. 12. Узагдан ушагларын сәси эшидилир.

1. Нефтдән бензин вә чүрбәчүр яғ әмәлә кәлир. 2. Нүмайишдән гайытдыг. 3. Эвләрдән гырмызы байраглар асылмышдыр. 4. Клубдан адамлар дағылмышдыр. 5. Заводдан гайыданда Имраны көрдүм. 6. Йолдан атлы кедир. 7. Чайдан кәндә арх чәкирләр. 8. Ундан хәмир йоғурурлар. 9. Сүддән яғ, гатыг, пендир әмәлә кәлир. 10. Памбыгдан парча тохунур. 11. Фабрикдән магазинә мал дашыныр. 12. Шкафдан ики китаб көтүрдүм.

Самитлә битән исимләрин бүтүн һаллары

1. Ушаглар мәктәбә кедирләр. 2. Мәктәбин һәйәтиндә мейданча вар. 3. Биз бағa кәзмәйә кетдик. 4. Рейһан пишийә сүд верди. 5. Биз отағa кирдик. 6. Отағын һавасы тәмиздир. 7. Дағын әтәйиндә сүрү отлайыр. 8. Көй көлүн мәнзәрәси көзәлдир. 9. Анам гоюнун юнундан шал тохуду. 10. Тоюғун юмуртасы дадлы олур. 11. Бизим пишийин үч баласы вар.

1. Биз синфи тәмиз сахлайырыг. 2. Мүәллим ушаглары кәзмәйә апарды. 3. Назим күлү сулады. 4. Гулу гоюну сүрүйә гошду. 5. Ушаглар клубу бәзәдиләр. 6. Солмаз отағы сүпүрдү. 7. Бачым инәйи сағды. 8. Маралын буйнузу узундур. 9. Колхозун аты, гоюну, инәйи чөлдә отлайыр. 10. Әһмәдин гардашы Ленинградда охуюр. 11. Надирин атасы заводда ишләйир.

1. Пионерләр яйлагда динчәлдиләр. 2. Ушаглар бағда ойнайырлар. 3. Биз синифдә сакит отуруруг. 4. Колхозчулар үзүмү сәбәтә йығырлар. 5. Овчу овдан гайытды. 6. Бизим кәндин мәнзәрәси чох көзәлдир. 7. Машын кәнддән шәһәрә әрзаг дашыйыр. 8. Биз фабрикә экскурсияя кетдик. 9. Элчинин анасы фабрикдә ишләйир. 10. Шүкүрүн балача гардашы бағчая кедир. 11. Ушаглар инәйин баласына ем вердиләр. 12. Гатар көрпүдән кечди.

1. Узагдан тракторун сәси эшидилир. 2. Шофер машындан дүшдү. 3. Биз дәрсдән сонра эвә гайытдыг. 4. Анасы Надири кәзмәйә апарды. 5. Надир чайдан балыг тутду. 6. Ушаглар гардан адам гайырдылар. 7. Ағачларын ярпағы төкүлдү. 8. Күчүйүн бойну аладыр. 9. Бизим пишийин ики баласы вар. 10. Элхан гоюну отлаға апарды. 11. Гоюну гурддан горумаг лазымдыр. 12. Ушаглар һәйәтдә ләк дүзәлтдиләр.

Көрмә имла

Ким китаб охуду? (Надир)
Ким гартопу ойнады? (Азад)
Довшаны ким вурду? (Овчу)
Кимләрә яхшы гиймәт вердиләр? (Солмаз, Горхмаз)
Сән кимә көмәк этдин? (Әһмәд, Надир)
Анасы кимә оюнчаг алды? (Элдар вә Чүмшүд)
Нәйин будағында гуш отуруб? (Ағач)
Һаранын мәнзәрәси көзәлдир? (Кәнд)
Кимләрин оюнчаглары вар? (Элхан вә Әнвәр)
Кимләри экскурсияя апардылар? (Ушаглар)
Ушаглар нәйи сувардылар? (Күл, ләк.)
Нәйи тә'мир этдиләр? (Завод, трактор.)
Бағбан нәйи белләди? (Бағ.)
Колхозун малы һарада отлайыр? (Чәмән, отлаг.)
Һарада балыг чохдур? (Чай, дәниз.)
Гуш һарада отурмушду? (Ағач, будаг.)
Кимдән мәктуб алдылар? (Надир вә Элхан.)
Балыгчылар һарадан балыг тутурлар? (Чай, дәниз.)
Нәдән шәкилләр асылмышдыр? (Синиф, отаг.)

Йохлама имла

Пионерләрин көмәйи

Күлүш Әһмәдова пионердир. Күлүш биринчи рүбдә хәстәләнди вә мәктәбә кәлмәди. Йолдашлары Күлүшә көмәк этдиләр. Онлар мәктәбдән чыхан кими Күлүшүн янына кәлдиләр. Ушаглар һәр күн мүәллимин тапшырығыны Күлүшә дейирдиләр. Онлар тапшырығы еринә етирмәкдә Күлүшә көмәк эдирдиләр. Күлүш сағаландан сонра мәктәбә кәлди. О, дәрсдә кери галмады. Дәрсләрдән яхшы гиймәт алды.

Йолдашлар

Чайын саһилиндә кәнд варды. Элдарла Назим бу кәнддә яшайырдылар. Онлар бир ердә мәктәбә кедир вә мәктәбдән бир ердә гайыдырдылар. Йолдашлар мәктәбдән гайыдандан сонра, балыг тутмаға кетдиләр. Онлар тилов вә тор көтүрмүшдүләр. Тилову чая атдылар. Онлар бир нечә балыг тутуб, тора йығдылар. Балығы эвә кәтирдиләр.

Пайызда

Эвин янында мейвә бағы вардыр. Һәйәтдән бағa йол чәкилмишдир. Йолун әтрафында чәркә илә ағачлар әкилмишдир. Ағачларда ярпаглар саралмышдыр. Ерә төкүлән ярпаглар аяг алтында хышылдайыр. Ағачларын будағы чылпаг галмышдыр. Даһа гушларын сәси эшидилмир. Колхозчулар тарлада бирликдә чалышырлар.

Рауфун китабы

Рауфун мараглы бир китабы вар. Китабда чохлу шәкил вар. Биринчи вәрәгдә бөйүк тоюг шәкли чәкилмишдир. Тоюғун янында чүчәләр вар. О бири вәрәгдә бағ шәкли көрүнүр. Пионерләр бағда кәзирләр. Бағын янында спорт мейданы вар. Ушаглар мейданда ойнайырлар. Китабда башга шәкилләр дә чохдур. Рауф бу шәкилләрә бахыр, язылары охуюр.

Солмазын пишийи

Солмазын Халлы адлы бир пишийи вар. Солмаз пишийи чох истәйир. О, пишик үчүн дөшәк салды. Дөшәйин үстүнә ağ чәкди. Пишийи дөшәйә йыхды вә үстүнү өртдү. Солмаз кедән кими Халлы дөшәкдән дуруб гачды. Солмаз бошгаба сүд төкдү. Халлы сүдү көрән кими яхына кәлиб, ичди вә бошгабы ялады.

Халлы вә Юмру

Дилдарын топу, пишийи вә бир дә түклү ити варды. Пишийин ады Халлы, итин ады Юмру иди. Дилдар балачалыгдан ити вә пишийи бир ердә ятырдырды. Дилдар онлара бир габда емәк верәр вә бир габда сүд ичирәрди. О, итини вә пишийини чох севәрди. Бир күн Дилдар топу дийирләтди. Юмру илә Халлы топун далынча гачдылар. Онлар топун үстүндә далашдылар.

САИТЛӘ БИТӘН ИСИМЛӘРИН ҺАЛЛАНМАСЫ

Хәбәрдарлыглы имла

Адлыг һал

1. Тәйярә шәһәрин үстүндә учур. 2. Дурналар гатарла учуб кедир. 3. Сона йолдашлары илә экскурсияя кетди. 4. Узагдан ғалын мешә көрүнүр. 5. Бағча әлван күлләрлә бәзәнмишдир. 6. Бағда алча, алма, һейва ағачлары вар. 7. Москва, Бакы бөйүк шәһәрләрдир. 8. Мешәдә айы, кирпи, түлкү вар. 9. Арпа, буғда зәмиләринин учу-бучағы көрүнмүр. 10. Ана ушаға емәк верир.

1. Күчә узун вә кенишдир. 2. Нәнә Надири кәзмәйә апарды. 3. Әли кәми модели гайырды. 4. Телли бир гуту рәнкли карандаш алды. 5. Туту палтара дүймә тикди. 6. Мәктәбин һәйәтиндә гую вар. 7. Гую дәриндир. 8. Баба ағачдан алма дәрди. 9. Гулу гуш үчүн юва дүзәлтди. 10. Ана Надир үчүн чанта алды.

1. Чөлдә сүрү отлайыр. 2. Туту гузу отарыр. 3. Овчу бир түлкү вурду. 4. Чайын үстүндән көрпү салынмышдыр. 5. Үтү истидир. 6. Күллү, палтара үтү чәкир. 7. Чайда су чохдур. 8. Нәнә Пәри үчүн күзкү алды. 9. Балығын гарнында күрү вар. 10. Кәндин янында бөйүк мешә вар. 11. Чәмәндә ләлә ачылмышдыр.

Йийәлик һал

1. Бакынын күчәләриндән трамвай вә троллейбус кечир. 2. Бабанын етмиш яшы вар. 3. Сонанын шәкилли китабы вар. 4. Алманын рәнки гырмызы, һейванын рәнки сарыдыр. 5. Тәйярәнин сәси узагдан эшидилир. 6. Мешәнин кәнарында нахыр отлайыр. 7. Узагдан кәминин елкәни ағарыр. 8. Әлинин оюнчаг шейләри вар. 9. Симанын нәнәси гочадыр. 10. Ушаглар тәпәнин башына чыхдылар.

1. Күчәнин әтрафында ағач әкилмишдир. 2. Биз тарланын янындан кечдик. 3. Мешәнин файдасы чохдур. 4. Айынын түкү юмшагдыр. 5. Ләләнин рәнки гырмызыдыр. 6. Адамлар сәкинин үстү илә кедирләр. 7. Мешәнин көрүнүшү көзәлдир. 8. Гуюнун суյу шириндир. 9. Гутунун ичиндә алты гәләм вар. 10. Тутунун рәнкли карандашлары вар.

1. Гузунун бойну аладыр. 2. Көрпүнүн үстүндән гатар кечир. 3. Күллүнүн кукласы вар. 4. Түлкүнүн гуйруғу топадыр.

5. Көрпүкүн янында пароход дурмушдур. 6. Буғданын унундан чөрәк бишир. 7. Сүрүнүн янында ит вар. 8. Тәпәнин башында гызыл байраг санчылмышдыр. 9. Күзкүнүн габағында дараг гоюлмушдур. 10. Үтүнүн гулпу сынды. 11. Пәнчәрәнин шүшәси тәмиздир.

Йөнлүк һал

1. Сонанын гардашы Москвая охумаға кетди. 2. Симанын анасы гатарла Бакыя йола дүшдү. 3. Колхозчулар тарлая топлашдылар. 4. Ушаглар бағчая ойнамаға кетдиләр. 5. Биз дүнән киноя кетмишдик. 6. Овчу айыя түфәнк атды. 7. Колхозчулар оту таяя вурурлар. 8. Мүәллим Симая китаб бағышлады. 9. Нәнәси Соная алма верди. 10. Сығырчын ювая кирди.

1. Машынла күчәйә су сәпирләр. 2. Ушаглар мешәйә кәзмәйә кетдиләр. 3. Сәрнишинләр тәйярәйә миндиләр. 4. Бабасы Әлийә барабан бағышлады. 5. Ушаглар тәпәйә чыхдылар. 6. Комбайн зәмийә тахыл бичмәйә кедир. 7. Анасы Теллийә кукла верди. 8. Дәнизчиләр кәмийә миндиләр. 9. Телли пәнчәрәйә пәрдә тикди. 10. Чимназ күзкүйә бахыр.

1. Фазил гузуя ем верди. 2. Надир гәләмләри гутуя йығды. 3. Гуюя ведрә дүшдү. 4. Назлы күл дибчәкләрини пәнчәрәйә дүздү. 5. Атасы Күллүйә китаб бағышлады. 6. Пароход көрпүйә ян алды. 7. Чобан сүрүйә бахыр. 8. Мән Тутуя гәләм вердим. 9. Гардашы Күллүйә мәктуб язды.

Адлыг, йийәлик, йөнлүк һал.

1. Москва бөйүк шәһәрдир. 2. Москванын күчәләри узун вә кенишдир. 3. Назимин гардашы Москвая кетди. 4. Бакы Азәрбайчанын мәркәзидир. 5. Бакынын күчәләриндән трамвай вә троллейбус кедир. 6. Солмазын анасы Бакыя кетди. 7. Тәйярә һавада учур. 8. Тәйярәнин алтында улдуз шәкли вар. 9. Севил тәйярәйә минди. 10. Тарла бөйүкдүр. 11. Тарланын янындан арх кечир. 12. Трактор тарлая тәрәф кедир.

1. Туту мәктәбдә охуюр. 2. Тутунун дәфтәри тәмиз вә сәлигәлидир. 3. Анасы Тутуя шәкилли китаб бағышлады. 4. Бағчада гузу отлайыр. 5. Гузунун түкү юмшагдыр. 6. Дадаш гузуя ем верди. 7 Чайын үстүндән көрпү чәкилмишдир. 8. Машын көрпүнүн үстүндән кечди. 9. Биз көрпүйә бахдыг. 10. Түлкү мешәдән чыхды. 11. Түлкүнүн гулаглары тәпәсиндәдир. 12. Овчу түлкүйә түфәнк атды.

(Арды вар)

ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ

VII СИНИФ[1]

КОМСОМОЛА ГӘБУЛ

Ноябрын алтысында, Октябр байрамы гаршысында «Кәнч гвардия» гәраркаһынын бүтүн һей'әти Олег Кошевоюн отағына йығышмышды. Онлар букүн Радик Юркини тәнтәнәли сурәтдә комсомола гәбул етмәйи гәрара алмышдылар.

Радик Юркин даһа ушаг дейилди. О, Тюленинин дөйүш групуна дахил эдилмиш вә алманларын йүк машынларына олан кечә һүчумларында иштирак етмишди.

Олег гыса чыхыш етди. Тюленин Радикә хасиййәтнамә верәрәк, онун яхшы сифәтләриндән данышды. Бу заман Радик Юркин сакит вә динмәз отурмушду, бә'зән боз кирпикләринин арасындан сакит нәзәрләрини столун әтрафында отурмуш гәраркаһ үзвләринә тәрәф чевирирди.

Тюленин, кичик дөйүш досту һаггында һәртәрәфли данышыб отурандан сонра, Олег сорушду:

— Радик Юркинә суалы олан вармы?

Һамы сусурду. Ваня Земнухов бирдән деди:

— Гой тәрчүмейи-һалыны данышсын.

— Тәрчүмейи-һалыны даныш!

Радик Юркин аяға галхды, синифдә дәрсә чаваб верән ушаглар кими, көзләрини пәнчәрәйә зилләйиб, уча, чинкилтили сәслә деди:

— Мән мин доггуз йүз ийирми сәккизинчи илдә Краснодон шәһәриндә анадан олмушам. Горки адына мәктәбдә охумушам... Алманлар кәләндән сонра исә даһа охумурам.

Енә һамы сусду. Ваня Земнухов сорушду:

— Ичтимаи ишләрдә иштирак етмәйибсән? Бир вәзифән олмайыб?

Радик, ушагчасына, дәриндән бир аһ чәкди:

— Олмайыб.

[1] Әввәли кечән нөмрәдә.

Ваня сүмүк сағанаглы чешмәйинин архасындан көзләрини зилләйиб сорушду:

— Комсомолун вәзифәләрини билирсәнми?

Радик олдугча айдын бир чаваб верди:

— Комсомолун вәзифәси алман-фашист ишғалчыларыны ахырынчы нәфәринә гәдәр өлдүрмәкдир.

Туркевич деди:

— Мәнчә сияси чәһәтдән лап савадлы оғландыр.

Любка ериндән сәсләнди:

— Гәбул олунсун.

— Гәбул олунсун!.. Гәбул олунсун!..

— Ким Радик Юркинин комсомола гәбул эдилмәсинин тәрәфдарыдыр, әлини галдырсын, — дейә Олег үрәкдән күлүмсәди вә әлини галдырды. Һамы әл галдырды.

— Екдилликлә,—дейә Олег аяға галхды,—яхын кәл...

Радикин рәнки бир аз гачды. О, стола яхынлашыб даянды. Олег тәнтәнә илә деди:

— Радик! Гәраркаһын тапшырығы илә сәнә мүвәггәти комсомол билети верирәм. Ону өз намусун кими гору. Гызыл Орду гайытдыгдан сонра исә район комсомол комитәси бу мүвәггәти билети дәйишиб, сәнә даими билет верәчәкдир.

Радик күнәшдән гаралмыш назик әлини узадыб, билети алды. Бу, әсл комсомол билети бойда иди. Үзәриндә юхарыдан, «Алман ишғалчыларына өлүм!» сөзләри язылмышды. Бундан бир аз ашағыда «Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы» сөзләри чап олунмушду. Бундан да ашағыда нисбәтән ири һәрфләрлә «Мүвәггәти комсомол билети» сөзләри варды. Билетин ичәрисиндә, сол тәрәфдә Радикин фамилиясы, ады, доғулдуғу ил, ашағыда—комсомола дахил олдуғу вахт: «6 ноябр 1942-чи ил», бундан ашағыда исә бу сөзләр язылмышды: «Кәнч гвардия» комсомол тәшкилаты тәрәфиндән Краснодон шәһәриндә верилмишдир. Катиб: Кашук». Билетин сағ тәрәфиндә үзвлүк һаггынын верилмәсини гейд этмәк үчүн сүтунлар вар иди.

Радик зорла эшидилән бир сәслә деди:

— Мән ону пенчәйимә тикиб, һәмишә өзүмлә кәздирәчәйәм.

Радик билети пенчәйинин сол чибинә гойду. Һамы Радик Юркини тәбрик эдиб, онун әлини сыхды.

План

1. «Кәнч гвардия» гәраркаһында ичлас.
2. Радик Юркинин тәрчүмейи-һалы.
3. Сияси чәһәтдән савадлы оғлан.
4. «Ону өз намусун кими гору».
5. Комсомол билети.

КӘНД ҺӘКИМИ

Күляз район мәркәзиндән ахшам саат доггузда гайытды. О, чох йорғун иди.

Анасы она бир мәктуб верди. Күляз кағызы тәләсик охумаға башлады. Мәктубун ахырынчы сөзләри она чох тә'сир этди. Орада язылмышды:

«Доктор, көрпәнин һәяты сизин әлиниздәдир. Өзүнүзү етирсәниз ону хилас эдә биләрсиниз».

Мәктубу гоншу кәнддә яшаян бир мүәллим язмышды. Онун көрпә ушағы ағыр хәстә иди.

Һава чох пис иди. Шахта гылынч кими кәсирди. Гар човғунундан көз-көзү көрмүрдү. Белә кечәдә йола чыхмаг горхулу иди.

Күляз йүнкүл чамаданы көтүрүб, эвдән чыхды. Ата минди вә Гарачалы кәндинә тәрәф чапмаға башлады...

Бирдән ат гулагларыны шәкләйиб дурду. Күляз диксиниб, әтрафа бахды. Гардан башга бир шей көрмәди. Аты даһа бәрк сүрдү. О, өзүнү хәстәйә тез чатдырмаға чалышырды. Бирдән сағ тәрәфдән бир гаралты сүр'әтлә өтүб кечди. Күляз дөнүб кери бахды. О, гарын үстүндә ики фанар кими парылдаян чанавар көзү көрдү. Гызын чаныны горху алды.

Бирдән чанавар сүр'әтлә атын үстүнә атылды. Ат тәпийи илә ону вуруб ерә йыхды...

Чанавар әл чәкмирди. О, енә дә шығыйыб, ян тәрәфдән атылды. Күляз бүтүн гүввәсини топлайыб, узунбоғаз чәкмәсилә она бир тәпик вурду. Чанавар зинкилдәйәрәк, архасы үстә йыхылды.

Ат яраланмышды. О, үркмүш һалда гачырды. Бу дәфә чанавар габаға йүйүрүб, гәзәблә атын бойнуна атылды. Ат башыны яна чевирдикдә, чанаварын ити дырнаглары Күлязын дизини ялалады. Онун гычындан исти ган ахмаға башлады.

Күлязын көзләри гаралды, лакин о, өзүнү итирмәди. Атын бойнуна ятыб, ону күчү чатдыгча говмаға башлады. Артыг кәндин ишыглары лап яхында көрүнүрдү. Нәһайәт, Күляз кәлиб кәндә чатды, мүәллимин эвини тапды.

Һәким ичәри кирди. Ушағын анасы башыны хәстәнин ястығына гоюб, әлә бил юхуя кетмишди. Атасы исә голларыны

чарпазлайыб аяг үстә дурмушду. О, көзләрини ағыр-ағыр нәфәс алан көрпәйә зилләмишди.

Күляз ичәри кирдикдә, онларын һәр икиси диксинди. Ушағын анасы тез аяға галхды. Күляз көрпәнин нәбзини тәләсик йохлады вә истилийини өлчдү.

О, ушағын анасына су гайнатмағы тапшырды. Бирдән әрлә арвад һәкимин дидилмиш вә бә'зи ердән парча-парча олмуш палтарыны, аяғындан сызан ганы көрдүләр.

Ушағын атасы:

— Сизә нә олмушдур, доктор, дейәсән яраланмысыныз?— дейә сорушду.

— Зәрәр йохдур, әһәмиййәт вермәйин. Йолда бир ялгузагла әлбәяха олдуг,—дейиб күлүмсәди.

Күляз чәкмәсини чыхарыб, аяғынын ярасыны тәнзифлә сарыды.

Ушағын анасы:

— Доктор, сизә чох бөйүк әзиййәт вермишик.

— Һеч бир әзиййәти йохдур, бу бизим борчумуздур,—дейә Күляз чаваб верди.

Чох кечмәди ки, һәр шей һазыр олду. Һәким ушаға биринчи ийнәни вурду. Күлязын аяг үстә дурмаға тагәти галмамышды. Ата вә ана, Күляздан бир гәдәр узаныб динчәлмәсини хаһиш этдиләр. Күляз узанды, лакин үч саатдан сонра ону оятмаларыны хаһиш этди. Икинчи ийнәни вурмаг лазым иди...

Ики күн иди ки, Күляз хәстә ушағын янында галырды. Ушаг кетдикчә яхшылаширды. Һәким артыг мәнтәгәйә гайытмаға һазырлаширды.

Күляз хәстәнин чарпайысына яхынлашыб, ондан сорушду:

— Яхшысанмы?

Ушағын назик додаглары күлүмсәди. Буну көрән ананын көзләри севинчдән яшарды. О, Күлязын чийинләрини гучаглайыб деди:

— Доктор, биз сизин хәчаләтиниздән нечә чыхачағыг?

Доктор күлүмсәйән көрпәни көстәриб деди:

— Бизим мүкафатымыз будур, бах! Бундан бөйүк мүкафат олармы?!

План

1. «Доктор, көрпәнин һәяты сизин әлиниздәдир».
2. Шахталы гыш кечәси.
3. Күляз өзүнү хәстәйә етирмәйә тәләсир.

4. Йолда ялгузагла әлбәяха вуруш.
5. Доктор хәстәни мүаличә эдир.
6. Хәстәнин күлүмсәйән додаглары докторун мүкафатыдыр.

ӘЖДӘРИН ҺӘБСДӘН ГАЧМАСЫ

Дан ери сөкүлүрдү. Әждәр диварларын диби илә сүрүнәрәк, Байылын бөйүк күчәсинә чыхды. Күчәдә һеч кәс йох иди. Әждәр илдырым сүр'әтилә күчәнин бу тайындан о тайына кечди. Ики дүканын арасындакы йолдан дағa дырмашмаға башлады.

Онун вәзиййәти горхулу иди. Бир яндан әйниндәки дустаг палтары гаршыя чыханларда шүбһә ярадачагды. О бири тәрәфдән дә узун заман кәздирдийи зәнчир, аягларыны яра элдийиндән чох чәтинликлә ерийирди.

Әждәр бир аз дағы галхдыгдан сонра һәбсхана тәрәфдән сәсләр кәлдийини эшитди. Бир-ики күллә ачылды. Фит чалынмаға башлады. Фүрсәти итирмәк олмазды. Гачыб, бир яна чатмаг лазымды. О, аяғынын ағрысына бахмаяраг, дағын лап башында, гуш ювасы кими дуран бир фәһлә дахмасына доғру гачмаға башлады. О, өзүнү күчлә кичик вә чиркли бир һәйәтә салды, эвин гапысыны явашдан дөйдү.

Орта яшлы бир гадын гапыны ачды. Әждәри көрүб, дәһшәтлә кери чәкилди.

— Нә вар? Кимсиниз?

Әждәр тәләсик ичәри кирди, гапыны өртдү. Дивара сөйкәниб даянды. Арвад ичәридәки отаға гачыб, киминлә исә эрмәничә данышды вә әлиндә бир стәкан су гайытды.

— Ал, ич.

Әждәр сую ичди. Тәшәккүр эдәрәк, стәканы арвада гайтарды. Ичәридән орта яшлы бир киши чыхды.

Онлар касыб дахмаларында Әждәри меһрибанлыгла гәбул этдиләр. Киши шкафы эшәләйиб, Әждәрә көһнә бир шалвар вә көйнәк верди. Әждәр дустаг палтарыны дәйишиб, бунлары кейди. Сонра күчлә аяға галхыб кетмәйә һазырлашды.

— Ахшама кими гал, бир аз гүввәтә кәл, сонра кедәрсән.

—Йох, йолдаш,—дейә Әждәр эрмәни фәһләсинин әлини сыхды,—Бура һәбсханая чох яхындыр. Бирдән бүтүн фәһлә комаларында ахтарыш кедә биләр. Мән узаглашмалыям.

Фәһлә, Әждәрлә разылашды вә деди:

—Дүздүр, бизим эвимиз көз габағындадыр. Сән бах, бу дағлары ашыб кет, гәбристана чых. Орада ахшама кими көзлә-

йә биләрсән. Нә вахт лазым олса, бизим гапымыз сәнин үзүнә ачыгдыр.

Әждәр арвадын бир яйлыға бүкдүйү чөрәйи голтуғуна вурду, явашчадан эвдән чыхды. Гәбристана яхынлашды. О, архайын иди ки, һәлә сәһәр лап тездәндир, гәбристанда һеч кәс олмаз. Анчаг узагдан гаралтылар олдуғуну көрүб даянды. Гәбристандакыларын ики арвад вә бир оғлан олдуғуну сечди. Арвадлар отурмушдулар. Учабой оғлан аяг үстә дурмушду. Онлар бир нечә күн бундан әввәл полисләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш фәһләнин гәбри янында идиләр.

Әждәр бир аз диггәт эдиб, бу оғланы таныды. Әждәрин севинчдән үрәйи чырпынды. Бир аз даһа яхынлашыб чағырды.

—Әкбәр, Әкбәр!

Әкбәр о ян-бу яна бахды. Нәһайәт, бөйүк гәбир дашынын далында сач-саггалы бир-биринә гарышмыш, әлләри вә ялын аяглары сарыглы, арыг, гансыз бир адамын даяндығыны көрдү.

—Сиз мәни чағырырсыныз?

Әждәр ағыр аддымларла яхынлашды.

Әкбәр бир дә диггәтлә бахыб, бирдән чығырды:

—Әждәр! Әждәр, сәнсән?

Онлар гучаглашдылар. Арвадлар Әкбәрин киминлә исә көрүшдүйүнү көрүб, аяға галхдылар. Әждәр севинчлә онлара бахды.

—Мария хала, Ниса хала, мән енә дә сизинләйәм.

Бу заман узагдан, дәнизин архасындан күнәш доғмаға башламышды. Күнәш һәр яны нура гәрг эләмишди. Әждәр күнәшә бахыб деди:

—Күнәш нә гәдәр көзәлдир! Күнәш азадлығын тимсалыдыр. Азадлыг да күнәш гәдәр көзәлдир!

План

1. Әждәрин һәбсдән гачмасы.
2. Фәһлә дахмасында.
3. Ики достун гәбристанда көрүшү.
4. «Азадлыг да күнәш гәдәр көзәлдир!»

ДАНКОНУН ЯНАН ҮРӘЙИ

Кечмишләрдә ер үзүндә бир тайфа яшайырды. Онларын обасыны үч тәрәфдән кечилмәз мешәләр, бир тәрәфдән исә сәһра әһатә этмишди. Бу адамларын һамысы гүввәтли, икид вә чох шән идиләр. Бир дәфә онларын башына белә бир бәла кәлди: Һараданса өзкә бир тайфа кәләрәк, онлары өз ерләриндән чыхарыб, мешәнин дәринликләринә говду. Мешә гаранлыг вә һәр ер батаглыг иди... Күләк ағачларын башы илә ойнаянда мешә даһа горхунч бир һал алырды. Мешәнин курултусу, санки ичәрисиндә кизләнәнләр үчүн бир матәм нәғмәси охуюр вә онлары горхудурду. Бу адамлар, нечә олса, гүввәтли адамлар идиләр; өз дүшмәнләри илә өлүм-дирим мүһарибәсинә кириниб, өлүмә дә кедә биләрдиләр. Лакин онлар мүһарибәдә өлә билмәздиләр, чүнки мәгсәдләри варды, өлдүкләри заман бу мәгсәдләр дә мәһв оларды.

Бу адамлар чох дүшүндүкдән сонра, мешәдән чыхмаг истәдиләр. Данко онлары бәладан гуртарды...

Данко бу адамлардан бири иди; өзү дә көзәл бир оғлан иди. О, йолдашларына деди:

—Биз гүввәмизи бош ерә фикир вә гүссәйә сәрф эдирик! Галхын, чалышыб, бу мешәдән чыхаг! Кедәк, һайды!..

Данко габаға дүшдү. Галан адамлар да онун далынча кетдиләр. Йол ағыр вә чәтин иди... Ағачлар мөһкәм дивар кими адамларын йолуну кәсирди. Будаглар илан кими бир-биринә долашмыш, ағачлар һәр тәрәфә көк атмышды. Адамлар чох йол кетдиләр. Кетдикчә мешә галынлашырды. Адамлар гүввәтдән дүшүрдүләр. Данко исә онларын гаршысында чәсарәтлә кедирди. Адамлар йорулуб, тамамилә үмидсиз олмушдулар. Адамлар гаранлыгда, ағачларын курултусу алтында бир ерә топлашыб, Данкону ачы-ачы данлайыр, ону рәһбәрлик этмәйи бачармамагда тагсырландырыр вә өлдүрмәк истәйирдиләр.

Мешә өз һәзин нәғмәсини охуюр, көй курулдайыр вә яғыш яғырды. Данко көй курултусундан даһа гүввәтли бир сәслә бағырды, өз көксүнү ярыб, орадан үрәйини чыхартды вә башынын үзәринә галдырды.

Онун үрәйиндән күнәш кими, күнәшдән даһа ишыглы бир алов парламагда иди. Инсанлара олан бөйүк мәһәббәт мәш'әли илә ишыгланан мешә сакит олду. Адамлар һейрәтдән даш кими донуб галдылар.

Данко аловланан вә чамаатын йолуну ишыгландыран үрәйини юхары галдырараг габаға дүшдү. Һейран галмыш чамаат онун далынча кетди.

Аловланмагда олан гәрибә бир үрәйин далынча һамы чәлд вә сүр'әтлә йүйүрүрдү. Данко габагда кедирди, үрәйи онун әлиндә аловланырды.

Бирдән мешә онлардан араланды вә керидә галды. Данко галан адамларла бәрабәр, күнәш ишығы вә яғыш илә ююлмуш тәмиз һава дәнизинә чумду. Көй архада, мешәнин үстүндә курулдамагда иди. Бурада исә күнәш парылдайыр, сәһра дин-

чәлир, чәмәндә отларын үзәриндә яғыш дамлалары алмас кими шәфәг верирди.

Ахшам иди. Күнбатандакы гызартыдан чай Данконун парчаланмыш синәсиндән шыр-шыр ахан ган кими гырмызы көрүнүрдү.

Мәғрур вә гочаг Данко гаршысындакы чөлүн кенишлийинә нәзәр салды, азад торпаға фәрәһлә бахды вә гүрурла күлдү. Сонра ерә йыхылды вә өлдү.

План

1. «Кечмишләрдә ер үзәриндә бир тайфа яшайырды».
2. Данко чамааты өз архасынча апарыр.
3. Гәзәбли чамаатын сәбри түкәнир.
4. Данконун янан үрәйи.

ДОҒМА ЭВ

Гыз мәктәбә яхынлашырды. О, һәйәчан ичиндә иди. Кичик ярымстансияда гатардан дүшән дәгигәдән бәри бу һисс ону тәрк этмирди.

Гыз гатардан дүшән кими ушаглыг вахтларындан таныдығы кәсмә йол илә доғма Высоково кәндинә йолланды. Энсиз чығыр әввәлчә мешә илә узаныб кедирди.

Бу йол чох узаг көрүндү. Гыз чичәк топлайыр, моруг вә я гаракилә коллуғуна кириб киләмейвә ейирди. О, мәктәбә яхынлашырды.

Гыз бир анлыға даянды. Бәлкә әввәлчә чохдан бәри олмадығы эвләринә кетсин?.. Йох, әввәлчә мәктәбә кетмәк вачибдир. Ахы, бу да онун доғма вә яхын эвидир!

О, тахылларын арасы илә узанан чығыра дүшдү. Талаларын мәрзләринә вә тинләринә һүндүр тирләр атылмышды. Гушлар ара-сыра учуб бунларын үстүнә гонурду.

Гыз мәктәбә яхынлашдыгда тәпәдәки ишыглы эвдә—мәктәбдә һәссас үрәйә малик олан әмәксевән инсанларын яшадығыны даһа айдын көрүрдү.

Ағ көвдәли гайын вә чөкә ағачларынын мәктәбә гәдәр узанан сейрәлмиш хиябанында тәзә чаван ағачлар да экилмишди. Гоча ағачларын исә гурумуш будагларыны кәсмиш, кәсик вә оюгларына гәтран сүртмүшдүләр.

Дәрин, учурумлу гановун үзәриндә чубуглардан йүнкүл көрпү салынмышды. Көрпү гыза давамсыз вә э'тибарсыз көрүндү. О, аяг сахлады: бәлкә көрпүнү доланыб кечсин? Лакин бурадача гызын нәзәрини «Кеч, горхма, көрпүнү мәктәб салыб» сөзләри язылмыш бир лөвһә чәлб этди. Өз инамсызлығындан утаныб, аяғыны чәсарәтлә көрпүйә гойду. Көрпүнүн лап ортасында һәтта йүнкүлчә һоппанды да.

«Мәктәб тәпәсинин» Чернушка чайына тәрәф энән вә коллугларла өртүлү ериндә бир булаг варды. Мәктәблиләр өз булагларыны чох севирдиләр. Онлар булағы ағач пая арасына салыб дөврәсинә чынгыл төкмүш, янында тахта скамейка гурмушдулар. Ағачдан чөмчә гайырыб, кәндирлә пая бағламышдылар.

Бу саат гыз сусузлуг һисс этмәсә дә булаға сары дөнүб, судан бир гуртум ичди. Сонра дик чығырла мейвә бағына сары галхды. Бу көзәл бағ мәктәбин ифтихары иди. Бурада бол мейвәли, йоғун көвдәли, мөһкәм будаглы мейвә ағачлары да, күләкдән титрәйиб әсән бириллик тинкиләр дә варды.

Бағдан о тәрәфә сәлигә илә ләкләрә, талалара, дамалара айрылмыш кениш бир саһә варды: бу, кәнч тәбиәтчиләрин тәчрүбә саһәси иди. Гыз бунлары көрүб тәәччүбләнди. Гызын тәәччүбүнү артыран һәм дә о иди ки, бурада бағ вә тәчрүбә саһәси тиканли мәфтил вә я тахта илә чәпәрләнмәмишди. Бунун эвәзинә бүтүн мәктәбяны саһәнин дөврәсинә яшыл чәпәр чәкилмиш вә дәрин ганов газылмышды.

Гыз бағын ичәрисинә нә гәдәр көз кәздирдисә нә сынмыш бир будаға, нә гопарылмыш ағач габығына, нә дә тапдаланмыш отлара раст кәлди. Онун көзүнә енә бир тахта лөвһә саташды. Лөвһәдә ири һәрфләрлә: «Бурадакыларын һамысыны ушаглар бечәрмишләр» сөзләри язылмышды.

Ән мөһкәм чәпәрләрдән вә көзәтчиләрдән даһа э'тибарлы, көзәл гүввә, бах бу имиш!

Үч киләнар ағачы бирдән гызын диггәтини чәлб этди. Бу үч ағач онун өз етишдирмәси, өз зәһмәтинин бары иди. Гыз бу ағачлары комсомола дахил олдуғу илдә экмишди. Онлар нечә дә бой атыб бәркимиш, нечә дә кениш гол-будаг атмышдыр! Гыз лап, сон синфә гәдәр ширин киләнарлардан дадмамышды. Инди бу ағачлар мейвәнин чохлуғундан башларыны ерә әймишди.

Гыз әлини ағача узатды... Киләнарлар она һәддиндән чох дадлы көрүндү.

План

1. Мәктәбә кедән йол.
2. Э'тибарлы көрпү.
3. Мәктәбяны саһә вә бағ.
4. Онларын башга бағ-бостандан фәрги.
5. Үч әзиз киләнар ағачы.

СЕМЙОНУН ӘЗАБЛЫ ЙОЛЛАРДАН КЕЧМӘСИ

Кәнд тәсәррүфаты ишләринин ән гызғын вахты иди. Февралын әввәлләриндә Семйон Карабанов енидән колонияя гайытды. Ушаглар ону бөйүк руһ йүксәклийи илә гаршыладылар. Онлар гучаглашдылар вә өпүшдүләр. Карабанов бир тәһәр ушагларын арасындан чыхыб, өзүнү мәним кабинетимә салды:

— Кәлдим көрүм нечә доланырсыныз,—деди.

Колонистләр, тәрбийәчиләр, палтарюян гадынлар күлүмсүнүр, севинчәк һалда гапыдан ичәри бойланырдылар. Семйону һамы севирди. О, колонияда ән гочаг оғланлардан, атаманлардан бири иди. Колониядакы ярамаз һәрәкәтләри вә янындан тапанча тапылдығы үчүн говулмушду. Инди онун енидән колонияя гайытмасына һамы севинирди.

Семйон атасынын ағыр һәятындан, партизан гардашынын дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлмәсиндән ачы-ачы данышдыгдан сонра, кәдәрли һалда әлавә этди:

— Антон Семйонович, мән колонияда галсам нә олар, һә?

Мән она чох садә вә шад һалда дедим:

— Нә олар ки, һамымыз севинәрик.

Семйон стулдан чәлд галхды. Гызғын эһтирасларыны күчлә сахладығы үчүн бәдәни әсә-әсә деди:

— Бурадан кедәндән сонра биринчи күнләри бир тәһәр баша вурдум. Сонра көрдүм ки, даяна билмирәм, бачармырам... Кәзәндә дә, ишләйәндә дә, ейәндә дә бура ядыма дүшүрдү. Ушаглар көзүмүн габағында дурурду...

Семйон чох һәйәчанлы иди. Ону сакит этдим. Она инандығымызы билдирдим.

Семйон ятагханая кетди. Биринчи күндән о, кәнд тәсәррүфаты ишләринә башчылыг эдән Шеренин сағ әли олду. Әкинчилик ишинә Семйонун мейли чох гүввәтли иди. О, кәнд тәсәррүфаты һаггында һәр бир енилийи, аграном техникасынын маһиййәтини вә сәлигәсини ачкөзлүклә мәнимсәйирди. О, йорулмадан һәвәслә ишләйир, шадлығындан нә эдәчәйини билмирди.

Ики һәфтәдән сонра мән Семйону чағырдым, она садәчә дедим:

— Ал бу вәкаләтнамәни, банкдан ики мин манат пул ал, кәтир.

Семйон дурухду. Көзләрини бәрәлтди, сонра саралды, бозарды вә тутулараг деди:

— Ики мин манат? Сонра?

— Сонра һеч бир шей,—дейә, кәнара баха-баха чаваб вердим,—кәтириб мәнә верәрсән.

— Атламы кедәчәйәм?

— Әлбәттә, атла, бу да эһтият үчүн тапанча.

Митякинин белиндән ачдығым тапанчаны, үч күлләси илә бәрабәр, Семйона вердим. О, гейри-ихтияри олараг, тапанчаны әлинә алды. Үркәк бир нәзәрлә она бахды, чәлд чибинә гойду. Һеч бир сөз демәйиб, отагдан чыхды. Он дәгигәдән сонра күчәдән ат налларынын сәсини эшитдим. Пәнчәрәнин габағындан бир атлы ел кими учуб кетди.

Ахшам үстү Семйон кабинетимә кирди. Әйниндә ярымкүрк, белиндә тогга варды. О, чох гывраг, лакин кәдәрли көрүнүрдү. Бир дәстә кағыз пулу вә тапанчаны динмәз-сөйләмәз столун үстүнә гойду. Мән пуллары әлимә алдым, э'тинасыз вә бачардыгча сәрт бир сәслә сорушдум:

— Саймысанмы?

— Саймышам, бәли!

Пуллары саймазяна көтүрдүм, э'тинасыз һалда онлары столун көзүнә атдым.

— Зәһмәт чәкдин, чох сағ ол. Кет, наһар элә!

Семйон нә үчүнсә тоггасыны сағдан-сола чәкди, отагда аддымлады, һеч бир сөз демәйиб явашча гапыдан чыхды.

Бу әһвалатдан ики һәфтә кечди. Семйон мәнимлә көрүшәндә, бир гәдәр гәмкин саламлашды. Элә бил о, мәндән утанырды.

План

1. Семйон колонияя гайытды.
2. Ики мин манат пул.
3. «Элә бил о, мәндән утанырды».

ДОСТЛАР

Алийә Ибраһимова вә онун мәктәб йолдашларына мүкафат олараг сәйяһ путйовкасы вермишдиләр. Кәнч сәйяһлар Москва сәфәринә чыхдылар вә онлар бу заман чох шей көрүб, чох шей өйрәндиләр. Лакин Москвада олдуглары вахт бүтүн йол узуну көрдүкләри бир яна галды, бурада көрдүкләри бир яна.

Доғма пайтахт әзәмәтли вә көзәл иди. Онун тәмиз күчәләри көз ишләдикчә узаныб кедир, чохмәртәбәли гәшәнк бина-

лар узаглардан көрүнүрдү. Кениш мейданчаларда, яшыл парк-ларда гейри-ади бир чанланма вар иди.

Кәнч сәйяһлары мүшайиәт эдән гыз тез-тез даяныб дейирди:

— Бура Кремлдир.

— Бу да Гызыл Мейдан.

— Бура исә Ленин—Сталин Мавзолейидир.

Онлар «Москва» меһманханасынын янындан кечиб Горки күчәсинә чыхдылар. Кениш күчә нә гәдәр тәмтәраглы иди. Көзәл, һүндүр биналар баш-баша вермишди. Миник машынлары бүтүн күчәни тутмушду. Чәркә илә экилмиш чаван ағачларын әтри әтрафа яйылырды. Бир гәдәр аралы, бөйүк олмаян бир бағ вар иди. Бағын габағында даһи рус шаири А. С. Пушкинин һейкәли гоюлмушду. Санки о да букүнкү Москвая бахыб үрәкдән севинир вә күлүрдү. Бу күлүш онун әзәмәтли бахышларында экс олунурду...

Кәнч сәйяһлар йолларына давам эдирдиләр. Ахшам иди. Москва дәмир йол вағзалында чохлу ушаг варды. Онлар бурая өлкәмизин мүхтәлиф ерләриндән кәлмишдиләр. Буна бахмаяраг бир-бирилә чох тез дост олмушдулар.

Алийә өз мәктәб йолдашы Элмира илә бир кәнарда сакит даяныб, тәсвир эдилмәси чох чәтин олан мәнзәрәйә тамаша эдирдиләр. Мусиги сәдалары ушагларын шән күлүш сәсләринә гарышыб, хүсуси бир аһәнклә сәсләнирди.

Бирдән бир дәстә гыз Алийә вә Элмирая яхынлашды. Онлардан бири деди:

— Гызлар, сиз дә бизимлә салона кедәк.

Алийә сорушду:

— Салонда нә вар?

— Күтләви рәгс олачаг.

Гызлар һәлә бир-бирилә таныш олмадан, көһнә достлар кими гол-гола кириб салона тәрәф кетдиләр. Сарышин, кирдәсифәт, сүнбүл рәнкли сачлары олан гызларын арасында гараяныз Алийә вә Элмира тез сечилирдиләр. Гызлардан бири Алийәдән сорушду:

— Сиз һансы республикадансыныз?

— Азәрбайчанданыг.

— Биз дә Воронеж вилайәтинданик.

Йолда онлара гошулан ики гыз да сөһбәтә гарышды.

— Биз исә Краснодонданыг.

Краснодон сөзү Алийәни чох марагландырды. Олег Кошевоюн, Серкей Тюленинин вәтәни олан бу кичик шахтачы шәһәри бүтүн дүняда мәшһурдур. «Бәлкә бу гызлар Олег, Серкей, Люба һаггында ени мараглы шейләр билирләр?»—дейә Алийә бир анлыға өз-өзүнә дүшүндү, лакин сорушмаға утанды. Бу заман Краснодондан кәлмиш гызлардан бири Алийәдән сорушду:

— Сиз Москвадан һарая кедәчәксиниз?

— Ленинграда.

— Биз дә орая кедирик.

Гызларын бу чавабы Алийәни севиндирди. Демәли, һәлә вагонда да сөһбәт этмәйә имкан вардыр.

Гызлар салона чатаркән оркестр оюн һавасы чалырды. Ортада чох ушаг вар иди. Элмира вә Алийә дә өз ени достлары илә бу ушаглара гошулдулар...

План

1. Кәнч сәйяһларын Москва сәфәри.
2. Доғма пайтахт:
   а) Горки күчәсиндә.
   б) А. С. Пушкинин һейкәли.
   в) Дәмир йол вағзалында.
3. Ени достлар.

ПАРТИЗАНЛАР

Кечә илә күндүзүн бир-бирилә мүбаризә этдикләри вахт иди: күндүз кечәни говмаға чалышыр, кечә исә кери чәкилмәк истәмирди. Тәбиәт мави бир рәнкә боянмышды.

Серкей Николаевичин рәһбәрлик этдийи дәстә дағын дөшү илә энирди. Адамлар көйүн вә дағларын фонунда айдын көрүнүрдү. Партизанлар сүрүшмәмәк үчүн айггабларына кечә сарымышдылар.

Кечә сулу гар яғмышды, сәһәр исә аяз дүшүб ери дондурмушду. Буна көрә дә еримәк чәтинләширди. Габагда бәләдчиләр кедирди. Гаршыларына сылдырым энишләр вә чәтин дөнкәләр чыхдыгда, онлар архая хәбәр верирдиләр.

Сәһәрин алагаранлығы әрийиб чәкилдикдән сонра, гарлы дағлар вә узаг кәндләрдәки эвләрин бачаларындан чыхан түстү бурумлары көрүнмәйә башлады.

Дәмир йол релсләри дағларын долайыларында илан кими гыврылырды. Салдат, забит вә сурсатла долу олан фашист һәрби гатарлары бу йолдан өтмәли иди. Һитлерчиләр билирдиләр ки, әтраф ерләр партизанларла долудур. Кечә горхулу олдуғундан гатарлар бу ерләрдән анчаг сәһәрләр кечирди.

Серкей Николаевич өз дәстәсини бир нечә ерә бөлдү. Партизанлар әмәлийята һазырлашмаға башладылар. Партлайы-

чы маддәни бөлүшдүрүб йол узуну ерләшдирмишдиләр. Һава шахта олдуғундан торпаг лапаткая кәлмирди. Партизанлар линкләри ишә салдылар. Иш ағыр кедирди. Һаванын союг олдуғуна бахмаяраг, онлар тәр ичиндә идиләр. Бә'зиләри үст палтарыны чыхармышды. Нәһайәт, торпағын донмуш һиссәси дә газылыб гуртарды. Зарафат вә күлүш башланды.

Сәс-күй галдырмамаг үчүн һамы явашдан күлүрдү. Серкей Николаевич йол бою кәзинир, ишләйәнләрә диггәт етирирди. Лазым кәлдикдә аяг сахлайыб мәсләһәтләр дә верирди.

Партизанлар гатары көзләйирдиләр.

Гатарын кәлмәсинә он беш-ийирми дәгигә галмышды. Партизанлар гулагларыны релсләрә гоюб динләдикдә узагдан кәлән гатарын курултусуну эшитдиләр.

Фашист көзәтчиләринин көзүнә көрүнмәмәк үчүн бурадан узаглашмаг вә кизләнмәк лазым иди. Партизанлар газылмыш ерләрин үстүнү гарла өртүб, аләтләри йығышдырдылар вә кери чәкилдиләр. Онлар дағa галхаркән ағачларын будаглары арасындан яхынлашан гатары көрдүләр. Партизанлар коллугларын арасында ерә узандылар.

Бир нечә санийә дә өтдү. Бирдән...партлайышын күчүндән этрафдакы дағлар да ләрзәйә кәлди. Әкс-сәда Триест кәндләринә гәдәр чатды. Серкей Николаевич аяглары алтында ерин нечә титрәдийини һисс этди.

Вагонлар янырды. Сағ галмыш һитлерчиләр вагонлардан өзләрини ерә атыб, автоматлардан атәш ачмаға башладылар. Ени партлайыш сәсләри эшидилди. Бу, вагонларда олан партлайычы маддәләр иди. Саламат галмыш беш-алты алман гачыб этрафа сәпәләнди.

Горхудан өзүнү итирмиш салдатлардан бири дийирләниб, дүз партизан гыз Лидиянын гаршысында йыхылды. Лидия түфәнки кәнара атды, ағлыны итирмиш фашисти сүпүрләди, ерә йыхды. Амансыз нифрәт һисси онун голларына гүввәт верирди. Лидия фашисти боғмаға башлады. Салдат нә гәдәр чырпындыса да, Лидиянын мәнкәнә кими мөһкәм бармагларындан боғазыны гуртара билмәди...

План

1. Партизанлар йолда.
2. Дүшмәни гаршыламаг үчүн көрүлән һазырлыг.
3. Партлайыш.
4. Лидиянын гәзәби.

З. СӘМӘДОВ
Бакы, Чапаридзе районундакы 190 нөмрәли мәктәбин әдәбийят мүәллими.

Х СИНФИН «СОВЕТ ӘДӘБИЙЯТЫ» ДӘРСЛИЙИ ҺАГГЫНДА

Проф. Ч. Х. Һачыев вә М. А. Дадашзадә йолдашларын яздыглары «Совет әдәбийяты» дәрслийинин 1954-чү ил нәшри әввәлки нәшрләриндән бир сыра мүсбәт хүсусиййәтләри илә фәргләнир.

Дәрслик мүәллифләри ени әдәбийят програмына әсасланараг китабда обзорларын сайыны азалтмыш, «Совет әдәбийятынын хүсусиййәтләри вә инкишаф йоллары», «Азәрбайчан совет әдәбийятынын сонракы инкишафында яранан ән көркәмли әсәрләр» башлығы алтында ики ени обзор язмышлар. Бундан башга язычы М. Ибраһимов, Һ. Меһди вә С. Рәһимовун һәяты, әдәби фәалиййәти һаггында мә'лумат да китаба ени дахил эдилмишдир. Китабын сонунда «ССРИ халглары әдәбийяты» мөвзуунда верилән обзорда дәрслик мүәллифләри дүняда ән ингилаби, ән идеялы, ән габагчыл әдәбийят олан совет әдәбийятынын демократик өлкәләр әдәбийятына көстәрдийи гүввәтли мүсбәт тә'сири хүсусилә гейд этмишләр.

«Совет әдәбийяты» китабынын бу илки нәшринә идеяча даһа долғун әсәрләрин дахил эдилмәси нәтичәсиндә дәрслик кечән илки нәшринә нисбәтән даһа долғунлашмыш вә яхшылашмышдыр.

Лакин дәрсликдә енә дә бә'зи нөгсанлар галмагдадыр.

Бизчә, китабдакы башлыча нөгсанлардан бири «Совет әдәбийятынын хүсусиййәтләри вә инкишаф йоллары» сәрлөвһәси алтында верилмиш обзорун йығчам олмамасыдыр. Програмда һәмин обзора 4 саат вахт айрылдығы һалда, дәрсликдә 32 сәһифәлик материал верилмишдир. Бундан әлавә обзорда изаһа эһтиячы олан бир сыра мәсәләләр айдынлашдырылмамышдыр.

Мәсәлән, орада Азәрбайчан совет әдәбийятынын инкишаф дөврләри айдын верилмәмишдир. Садәчә олараг, Азәрбайчан

совет әдәбиййаты «бир нечә дөвр кечмишдир»—дейә гейд олунмушдур.

Китабын 16-чы сәһифәсиндә «Чығырдашлары да коммунизм мәфкурәси релсләри үзәринә чәкмәлиййк» сөзләри язылмышдыр. Мүәллифләр буна әһәмиййәт вермәмишләр ки, инди нәинки шакирдләр, мүәллимләрин дә чоху «чығырдашларын» кимләрдән ибарәт олдуғуну билмирләр.

Һаггында данышдығымыз обзорда «С. С. Ахундов Совет һакимиййәти илләриндә бир сыра мараглы һекайәләр язмышдыр»,—дейә гейд олундуғу һалда, бу һекайәләрин адлары көстәрилмир, Ә. Һагвердиев «Үмум халг нифрәтини «Көһнә дудман» әсәриндә ени мотивләрлә гүввәтли вә тә'сирли бир дилла вермишдир» кими айдынлашдырылмасына эһтияч олан фикирләр дә китабда чохдур.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә яранан әдәбиййатымыздан бәһс эдән мүәллифләр нәдәнсә бу илләрдә яранмыш бир сыра яхшы әсәрләрин адыны чәкмирләр.

Обзорда ушаг әдәбиййаты вә онун ярадычылары һаггында һеч данышылмыр.

«Ч. Чаббарлы» мөвзуу китабда ән чидди вә кениш ишләнмиш бәһсдир. Лакин енә дә мүәллифләр Ч. Чаббарлынын һекайә вә шеирләри үзәриндә чох аз даянмыш, язычынын һекайәләриндән олдугча сәтһи бәһс этмишләр.

Гәрибәдир ки, бурада әввәлчә Чаббарлынын нәср ярадычылығындан, сонра исә шеир ярадычылығындан данышылыр.

М. С. Ордубади ярадычылығына кәлинчә, гейд этмәк лазымдыр ки, «Думанлы Тәбриз» әсәри һаггында мә'лумат кифайәтэдичи дейил, Нина образы сәтһи ишләнмишдир. «Думанлы Тәбриз» әсәри синифдә кечилиб тәһлил олунур. Синифдә тәһлил олуначаг әсәрләрә, бу әсәрләрдәки әсас образларын характеристикасына исә китабда даһа кениш ер верилмәлидир.

Сәттар хан образы һаггында китабда бир-биринә зидд фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. 74-чү сәһифәдә язылмышдыр: «М. С. Ордубади Сәттар хандан бәһс этсә дә, онун фәалиййәтини кениш вермәмиш, ингилаби һәрәкатла әлагәдар олараг бир сыра башга сурәтләр дә яратмышдыр». 76-чы сәһифәдә исә охуюруг: «...Сәттар ханын аилә һәяты, дини көрүшләри, бә'зи ифадә вә ибарәләри дә онун зиддиййәтли чәһәтләрини экс этдирир. М. С. Ордубади өз гәһрәманыны биртәрәфли дейил, там зиддиййәтләри вә нөгсанлары илә вермәйә чалышмышдыр».

«Совет әдәбиййаты» дәрслийинин, бүтүн әдәбиййат дәрсликләримиз үчүн характерик олан гүсурларындан бири дә онда әдәби әсәрләрин бәдии тәһлилинә аз ер верилмәсидир.

С. Рүстәмин «Ана вә почталйон» вә «Мәркәзи Комитә», С. Вурғунун «Зияфәт» әсәрләринин тәһлилиндә вә китабын башга ерләриндә биз бәдии тәһлилә чох аз ер верилдийини көрүрүк.

«Ана вә почталйон»ун мәзмунуну язмаг әвәзинә мүәллифләр һәмин әсәрин бәдии тәһлилини вермәли идиләр.

«Совет әдәбиййаты» китабында С. Рәһимов ярадычылығы һаггында мүбалиғәли бир дилла данышылмышдыр. Дәрсликдә охуюруг: «Сүлейман Рәһимов бәдии тип яратмагда бөйүк мәһарәт көстәрир», «Һәят вә типләри о гәдәр чанлы вә рәнкарәнк верир ки...», «Сүлейман Рәһимовун мөвзулары да чох рәнкарәнкдир» (сәһ. 152), о, «типләрин дилини даһа рәнкарәнк верир» (сәһ. 160).

Дәрсликдә «Кин» (сәһ. 172) вә «Арзу» (сәһ. 163) һекайәләри һаггында верилән мә'лумат шакирдләрин яш вә билик сәвиййәсинә уйғун дейилдир.

«Совет әдәбиййаты» китабында М. Горкинин мәшһур «Ана» романы олдугча сәтһи тәһлил олунмушдур. Бундан әлавә язычынын «Сары иблис шәһәри» кими шакирдләр тәрәфиндән чәтин гавранылан, әслиндә мүрәккәб дилдә язылмыш памфлетинин тәһлили дә сәтһидир.

Диггәтсизлик үзүндән «Совет әдәбиййаты» дәрслийиндә шаир С. Рүстәмин «Яхшы йолдаш» әсәриндән нүмунә кәтирилән «Орда зор ағрысы вар гамчыларын» мисраындакы **«гамчыларын»** сөзү 88-чи сәһифәдә **«гиямчыларын»** шәклиндә; С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндән нүмунә кәтирилмиш «О вахт атылачаг һәр зүлмүн дашы» мисраындакы **«зүлмүн»** сөзү әвәзинә (сәһ. 124) **«өзүлүн»** кетмишдир.

«Совет әдәбиййаты» китабынын 145-чи сәһифәсиндә «Сәһиббәззаман», «Имам Һейдәр» адлары эһтияч һисс эдилмәдийи һалда чәкилмиш; 70, 75, 76, 122, 137, 144, 148, 174, 178, 180, 183, 209-чу сәһифәләрдә дурғу ишарәси сәһвләринә; ерсиз тәкрарлара (сәһ. 149, 169, 210, 211, 255 вә с.) йол верилмишдир.

Дәрсликдә ики имлалылыға тәсадүф олунур. Китабын 27, 131, 149, 154, 166 вә с. сәһифәләриндә буну көрмәк олар. Китабын 38-чи сәһифәсиндә «һәрәкат» әвәзинә «һәрәкатлар» язылмасы да тәәччүблүдүр.

Мә'лумдур ки, классик язычыларымыз өз әсәрләриндә фарс, әрәб сөз вә тәркибләрини аз ишләтмәмишләр. Әләчә дә

мүасир дилимизә бейнәлмиләл сөзләр дахил олмушдур. Һал-һазырда әлимиздә мәктәб лүғәти олмадығы бир заманда изаһ эдилмәмиш фарс, әрәб, бейнәлмиләл сөзләр шакирдләрин охудуглары әсәрләрин мәзмунуну мәнимсәмәләри ишини чәтинләшдирир. «Совет әдәбийяты» дәрслийиндә мүчәссимә (сәһ. 55), гүдсиййәт (сәһ. 89), тәфәррүат (сәһ. 119), мәгтәли-һәрб (сәһ. 67) вә с. сөзләри ишләнмиш вә беләә чәтин сөзләрә һеч бир изаһат верилмәмишдир.

Китабын тәртибатында бә'зи сәһифәләрин нөмр[illegible] синдәки нөгсанлар да нәзәри чәлб этмәйә билмәз. Сә[illegible] рин бириндә 36 әвәзинә 63 язылмыш, 204 вә 205-чи сәһ[illegible] рә һеч нөмрә гоюлмамышдыр.

Биз әминик ки, дәрслийи енидән нәшрә һазырлаян мүәллифләр китабы нөгсанлардан тәмизләйәчәк вә даһа да яхшылашдырачаглар.

Чапа имзаланмышдыр 5/XI-1954-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}=3{,}0$ кағыз вәрәги. 5,46 чап вәрәги.
ФГ № 75078 Сифариш № 2750 Тираж 5.000

Бирләшмиш Нәшрийят мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.

Редаксиянын адреси, Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, V мәртәбә, телефон № 3-13-45.

2 ман. 50 гәп.

1954
577

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку—1954